

Проблеми географії України.

Написав *Степан Рудницький*.

I. ВИПУСК.

I. Загальні замітки.

Україна під нинішню пору сливе незвісна землезнанню географічна одиниця. У нійкій системі описового землезнання не зустрічаємо не то вже такої одиниці, але навіть і ймення України. На деяких тільки географічних картах XIX-го і XX-го століття подибуємо над середнім Дніпром, звичайно лівобіч його, невеличкими буквами написане верхнєве ім'я: Україна. В систематичних підручниках всесвігної географії теж звичайно не доводить ся бачити сего ймення. Деколи тільки подають його яко синоним при назві Малороссія, себто як побічну назву землі, що обіймає разом нинішні губернії: київську, чернігівську, полтавську й харківську.

Чому воно так є — причин доволі. У нас звичайно складають усю вину на історично-політичні причини. Народ України — мовляв — не здобув собі ні державної самостійности ні навіть бездержавної рівноправности між іншими народами Європи. Тому то й його національна територія не вважається в науці якоюсь окремою географічною одиницею.

У сїм толкованню багато правди. Гєсграфічна наука дійшла, що правда вже від половини минулого століття до пізнання, що природа краю се єї головне завдання. З того виходить без ніякого сумніву, що при поділі земної поверхні на географічні одиниці мусять природописні крітерії стояти на першій місци. Описова географія повинна тому шукати на земній поверхні природних одиниць ріжних рядів і після сеї схеми досліджувати й описувати.

Сей самозрозумілий постулат науки, теоретично загальнопризнаний, у практиці не прийняв ся у всій бажаній повноті. Описова географія се систематика землезнання. Вона мусить у відповідній мірі узгляднювати чоловіка й його діла на земній поверхні. З того вийшла для описових географів не дуже похвальна звичка: думати антропогеографічними категоріями. Їх є багато, вони різно тривкі по своїй суті. Найтривкіша антропогеографічна критерія для описової географії, се безсумніву загальний антропогеографічний тип даної країни, сконструований на рівномірнім узглядненню всіх антропогеографічних чинників. Потім уже йдуть менче вартні — бо менче тривкі — інші антропогеографічні критерії. Ось: культура, раса, народ, держава і т. п. Серед тих критеріїв найбільше вживається на диво послідня що до тривкості отже й антропогеографічної вартности — держава. Творить ся таке в значній мірі задля чисто практичних причин, які своя річ не повинніб ту саме входити в рахунок. Та на жаль треба констатувати, що є й инша причина. Велика скількість описових географів ані руш не може здобутись на відвагу, щоби раз на все зірвати з давними пережитками злопамятної давньої „географії“ з перед сотні літ, коли то політичні границі держав були альфою й омегою при дільбі світових просторів на географічні одиниці.

Сему давньому безладдю має й Україна в першій мірі дякувати, що не вважають її географічною індивідуальністю. Україна в малій частині належить до Австро-Угорщини, позатим до російської держави — ось чому нема для неї місця в описовій географії, як що її розуміють ся на давній спосіб. Компроміс, що його тихцем заключають описові географи між природою та чоловіком і його ділами майже всюди кривдить природу в користь чоловіка. Навіть на слабо заселених просторах позаєвропейських земель, де населення ріденьке й малокультурне, де політичні границі се прямі, ідеальні лінії, вони таки зачеркують межі описови природи. Багато гірше стоїть справа в землях старої культури, старих народів і держав. Правда, поза деякими шкільними підручниками географії, де опис краю кінчить ся мов ножем утятий на політичній границі, не зустрічаємо в научних книгах такого безоглядного респекту для державних одиниць. Однак він не тільки існує але й успів пустити парости дуже небажані для географічної науки.

Сі парости не нові, однак саме в останніх часах гарно розвили ся. Ось прийняв ся звичай, існуючі державні одиниці

проголошувати дійсно географічними одиницями й шукати для них за всяку ціну фізично-географічних основ. Потім, найшовши достаточну кількість природничих аргументів, перевертаєть ся цілу конструкцію долі верхом і голосить ся: Земля x є географічно природописна одиниця, тому держава, що є ідентична з нею має непорушні основи й мусить бути вважана географічно-природописною індивідуальністю. Бурхливі часи світової війни наплодили багато-пребагато таких конструкцій. Кожда з них має бути мовляв оперта на чисто научних основах. Тимчасом коли їх порівняти зі собою бачить ся, що вони чомусь дуже до себе не надоблять ся. Межі сих „научно“ сконструованих „географічних“ одиниць ані руш не хочуть згодитись одна з одною, ріжними способами перетинають ся оже й противорічать собі посполу.

Припускаю, що поява таких небажаних паростів описового землезнання є лиш ефемерна. Бо годі прийняти, щоби такий — вже не скажу — антропоцентризм а просто таке політиканство в географії, яка є по своїй сути природною наукою, могло довго держатись. Природничий напрям мусить і на сїм поли побідити. Сего вимагає поспільно і ество і дотеперішний розвиток географічної науки.

Таке сконстатованне не звільняє нас однак від обовязку дослідів над вартностию тих загальних і політично географічних конструкцій, які роблено й які роблять ся на території України.

Отгуг і виринуть перші основні проблеми географії України. Здавалоб ся всякому, що перший проблем бувби: визначити докладні межі й обсяг сеї географічної одиниці, яку зовемо Україною. Такий порядок одначе не є вказаний, бо пособляв би апріорности думок, яка в природописній науці землезнання є що найменче невимісна. Ми як люди знаємо Україну тільки як етнографічну зглядно національно-політичну одиницю. Як географи ми її аж тоді можемо признати географічною одиницею, коли зможемо єї докладно спрецізувати з фізично-географічного й антропогеографічного боку і примістити серед других географічних одиниць землі. А до сеї ціли веде тільки основний розслід сего великого простору землі, серед котрого лежить етнографічна Україна. Що йно сей розслід зможе нам показати чи є яка географічна одиниця, що може бути названа Україною.

Нинішня етнографічна Україна, обмежена устями Дунаю, Дністром, Прутом, східними Карпатами й угорським низом, Сяном, Вепром, Нарвою, поліськими болотами, Сеймом, Хопром,

Доном, Каспійською заглибиною, Кавказом, Озівським і Чорним морем, мусить бути для нас вихідною точкою дослідів. Одні за другими виринатимуть проблеми, коли за порядком примінювати будемо різні точки погляду фізичного землезнання й антропо-географічних дисциплін до сеї території.

Вже само відношення України до частин світа Європи й Азії дає цікавий проблем. Нині майже загально прийнята межа Європи й Азії — заглибина над Маничем проходить серед української етнографічної території. Зараз виринають питання: Чи Україна є дійсно частиною тільки Європи, чи також Азії, чи може Кубанщина й Підкавказзе се тільки побічні землі України? Сей проблем може бути рішений тільки в звязи з наконечним установленням границь континентів і вимагає дуже широкого горизонту дослідів. Таксамо широко зачerkнений є проблем відносин України до признаваних нинішнім землезнанням головних частин Європи: до східної, полудневої, середущої Європи. Важні питання географії Європи мусять бути ту зачіплені.

Вже значно вузші рамці мають проблеми відносин України до нинішніх політично-географічних одиниць, себто теперішніх держав, що знаходять ся на території етнографічної України. Таксамо є з відносинами України до т. н. історичних одиниць, пр. до історичної Польщі, чи історичної Руси.

Вже при веденню дослідів, що звязані зі згаданими основними проблемами, виринатимуть важні дійсности. На їх сумі будемо старати ся оперти понятте України яко самостійної географічної одиниці серед інших країв Європи.

Крім сих основних проблемів, формальної — що так скажу — натури будемо в дальших частинах „Проблемів географії України“ розглядати інші основні питання, дотичні нашої території. Географічне положення України ставить перед нами багато різних проблемів дуже загальної натури й великої ваги. Проблеми Чорного моря займають ту дуже визначне місце так своєю ріжнородністю як вагою. Геольогічні, з осібнаж тектонічні відносини України уявляють собою нову групу великих проблемів, що тісенько звязані з великими геоморфольогічними питаннями. Вже сама велика роля прастарого черену України в історії та укладі горотворних сил Старого Світа велить нам присвятити сим проблемам нашу пильну увагу, тим більше, що з оцим череном звязана система чорноморської української групи височин і вінець низовин, що її довкола окружає. Молоді, епірогенної природи рухи, що так видатно обусловили морфольогічний

тип нинішних українських височин, ставляють перед нами дуже великі проблеми.

Гидрографія і кліматологія України ставляють перед нами також дуже велике число важних проблемів. Справи водостану, опадів й відпливу, циркуляції підземних вод, великих болот північно-західної України і т. д. і т. д. родять чимало важних питань. Український кліматичний тип, вже признаний наукою, вимагає основного спрецізування, якого годі перевести без успішного розв'язання всіх головних питань української кліматології.

Куди важніші ще проблеми біогеографії. Спеціально дуже важні є ту рстинно-географічні питання, розміщення ліса, луку, степу, не згадуючи навіть про фльористичні й фауністичні проблеми великої географічної ваги.

Та найбільше таки основних проблемів лежить на антропогеографічному полі. Просто неможливо їх ту навіть у виборі вичислювати. Бо коли різні царини фізичного землезнання України всетаки бодай там і сям дещо пооброблювані, то в антропогеографії України не зроблено дотепер сливе нічого. Правда, в помічних науках антропогеографії, ось у антропільогії, етнології, археології, історії дуже багато зроблено Українцями й сусідами про Україну. В українській науці здавна й дотепер гуманістичні дісципліни прямо приглушили своїм розростом природописні галузи науки. Та висліди згаданих дісциплін се для антропогеографії лише сирий матеріял, з котрого що йно треба будувати. Взаємини землі й чоловіка на Україні — сей головний предмет антропогеографії України — мусять що йно від перших основ бути досліджувані.

Перед нами стоїть ціла велич проблемів звязи історичного розвитку людства на землях України з її природою, як се саме було, що природна одиниця України розвила антропогеографічну одиницю — український народ, як народ вrostав у землю й лучив ся з нею безліччю невидимих ниток, як положенне і простір, процес творби границь, море й інші води, форми поверхні, підсонє й органічний світ обусловлювали розвиток і теперішній стан народу України.

А коли вже зійдемо до поєдних галузий антропогеографії, то аж тоді зжахнемо ся цілого ліса проблемів, що їх дають: політична географія, історична географія, економічна географія, розумієть ся, коли їх розуміати як слід. Вистарчить кількогоринного розгляду, щоби пізнати, що ту так якби зівсім нічого не зроблено, ні своїми ні чужими.

Поневолі опадають руки. Та з другої сторони манить чудово родюча нива дослідів, що так довго лежить облогом та зате вкрила ся прегарним килимом різнобарвих цвітів — научних проблемів землезнання України.

Починаючи голосити друком отсі: „Проблеми географії України“ в формі поєдних розвідок, що зібрані під спільним титулом, мушу декілька слів сказати про їх загальний характер. Нехай ніхто їх не вважає пробою систематичного оброблювання землезнання України. Се буде хибань збиранне цеголок для здвигнення сеї великої й важної будівлі. Треба буде конечно обмежитись тільки до загальних проблемів і ставити їх та по можности розроблювати не в систематичнім порядку, а в міру як є спромога з огляду на стан науки, потрібний для даного проблему і на обмежені сили одного чоловіка.

2. Україна а Европа.

Коли пошукаємо української національної території на етнографічній карті, найдемо її у південно-східньому кутку сеї части світа. Звичайно виходить із усіх карт Європи, що Україна належить у цілости до неї. На фізичних картах і так нема ніяких границь крім природою зачеркнених ліній; на політичних звичайно весь кавказький край числить ся до Європи. Тож і не видно ту ніякої заковики.

Инакше буде, коли відемо глибше в научні погляди на межі Європи. Нині звичайно приймаєть ся, що межа Європи й Азії проходить Підкавказзем. Бóрозна річки й озер Манича, то знов лінія рік Кубані й Терека втерла ся як південно-східна межа Європи у дуже багатьох західно-європейських географів. Тим робом сутоукраїнські землі: Кубанщина, Чорноморія, Ставропільщина, всі південно-східні частини суцільної української території мусілиб відійти до Азії, коли вся проча Україна лишилаб ся в Європі. Виходилоб із отсего, що Україна таксамо розпадатись мусить на європейську й азійську як Россія чи Туреччина, мусить лежати в двох частях світа.

Декому можуть такі міркування видаватись зайвою формалістикою. Україна остане Україною хоч впоперек неї переходить ме границя двох частий світа — подумає неоден. Одначе справа не є така проста як видаєть ся. Описове землезнання виходить як звісно від поодиноких простірних частий земної поверхні¹⁾ й описує їх всесторонно. Поділ земної поверхні на поодинокі географічні провінції є отже першим основним завданням описової географії. Части світа, комплекси країв, краї, землі, околиці

¹⁾ С. Рудницький. Нинішня географія. Львів 1905. ст. 23 д.

і т. и. се простірні одиниці різних рядів, на які поділило описове землезнання поверхню нашої землі. Вже в обсязі одного ряду не повинні межі поєдних одиниць перехрещуватись, тим менше можуть межі підрядної географічної одиниці пр. краю перехрещувати межі надрядної одиниці, пр. части світа. А таке саме ту заходить: границі краю — в сім випадку України, не годять ся з границями континенту — части світа Європи.

Причин цьому може бути три: або межі етнографічної України не годять ся з тими природними межами, що є на дотичній части земної поверхні, або загально прийняті межі Європи є хибно потягнені, або в кінці обі одиниці себто й Европа й Україна є хибно поставлені і вимагають основної ревізії.

Поняття України яко географічної одиниці ще не поставлене як слід. Воно й має бути предметом дослідів у дальших частинах отсеї публікації. Не хочу впереджати вислідів моєї дальшої праці. Томуто треба на початок обмежитись до ревізії поняття і границь Європи та пошукати чи припадково саме ту не лежить причина цієї незгідности меж України з межами нашої части світа.

Розумієть ся — не ту місце докладно розводити ся над питанням про поняття континенту і над правом Європи називатись окремою частию світа. Цілком вистане, коли зазначу, що Европа як окрема часть світа не має поза конвенціональними, безвартісними аргументами ніякої рації істновання. Як тільки географічна наука стала вивольоватись з кайдан клясичної старини, зараз виступили проти самостійности Європи послідовно думаючи географи. Перший Варен вичеркнув Европу з ряду частий світа¹⁾, те саме зробили Річчолі, Торбарн Бергман, Гаттерер²⁾ і інші. Великий реформатор землезнання і творець нинішньої географічної науки Олександр Гумбольдт бачив у Європі тільки півостровне продовження Азії³⁾. Що правда Кант заявив ся рішучо за самостійністю Європи, однак його аргумент, що продукти й люди Європи дуже ріжнять

¹⁾ *Geographia generalis*. 1671. ст. 69 д. L. I. C. 8. P. 3.

²⁾ E. Wisotzki. *Zeitströmungen in der Geographie*. Leipzig 1897. ст. 367 дд.

³⁾ *Kosmos*, т. I. ст. 308, 350. *Fragments de géologie et de climatologie asiatiques* т. II. ст. 334 д. *Zentralasien*, I. ст. 59.

ся від азійських є супроти нинішнього нашого знання вповні нестійний¹⁾. Загалом мож сказати, що тільки ці географи заявляли ся за самостійністю Європи яко части світа, що клали на першому місці чоловіка й його діла, а не природу землі. Головний репрезентант цего напряду в першій половині XIX. віку, Карло Ріттер, ставляючи (впрочім дуже слушно) індивідуальність кожного земного простору як головну крітерію при поділі й класифікації земної поверхні, мусів заявити ся за окремішністю Європи від Азії²⁾. Тож у него історична точка погляду поневолі заступила сливе цілком географічну. Однак навіть поміж його учениками найшло ся небогато таких, що згоджувалиб ся без застережень на сю тезу свого учителя.

В найновіших часах справа самостійности Європи яко части світа представляєть ся ось як. Нема нині ні одного наукового географа, що не признавав би, що Європа є лиш одним з пів-островів Евразії. Головнож по виставленню величної системи Зюсса³⁾, що наглядно виказала як дуже тісно звязана Європа з Азією одноцільною внутрішною будовою, не мож і хвильки сумніватись про несамостійність Європи. Таксамо гидрографія, клімат, ростинний і звівринний світ дуже тісно вяжуть Європу з Азією, куди за тісно, щоби мож оправдати світову самостійність Європи. Антропогеографічні-ж відносини тільки тоді велять нам думати про самостійність Європи як части світа, коли їх розуміти мемо дуже поверховно. Звичайно наводять ся ту культурно-географічні аргументи, історичний розвиток, теперішні політично-географічні відносини і т. и. Все те однак має дуже обмежену вартість супроти обставини, що природа не розділила а навпаки злучила Азію з Європою. Нинішня географія се природна наука, природні крітерії мусять для неї бути рішачі. І то навіть у культурно-, політично- й історично-географічних питаннях, шож доперва в інших частинах антропогеографії! Коли станемо на природописно-географічним становищі, то впадуть немов полуда з очий усі скрупули, що дотепер впродовж віків спинювали побіду правди й відстрашували географів від зірвання з узлами конвенціональних понять. Т. н. „всесвітня історія“ представить ся тоді як досить довільне зібранне історій народів і держав дуже обмеженої части поверхні нашого гльоба. Пока-

¹⁾ *Physische Geographie*. 1802. ст 78 д.

²⁾ *Europa*. Berlin 1863. ст. 5 д.

³⁾ E. Suess. *Antlitz der Erde*. Prag-Leipzig 1883. дд.

жеть ся теж, що історичний розвиток азійських народів і держав без порівняння сильнійше впливав на Європу як нам здаєть ся, так що відділювати історію Європи від історії Азії дуже трудно всякому, що дивить ся на історичну науку з всеземного становища. Навіть у першій половині т. н. середних віків, коли що йно розвивали ся в роздріб народи й держави нинішньої Європи, впливи Азії були непереможні, щож доперва протягом цілої старинности, потім у хрестоносних походах і пізнійше аж до найновіших часів! Часи й місця в історії Європи, де не слідно звязий з Азією, се часи й місця партикулярстичного розвитку, заскорузло льокальної історії. Примірів і доказів на правду сего погляду можна би навести безліч. Вистане вказати на такі переважні етапи розвитку звязий Європи з Азією як прихід висшої цивілізації зі Сходу, христіянство, напір мусулманства й тюркських народів, новітня експанзія Європейців на близький схід і т. и. Всюди безліч дуже тісних і переважних взаємин.

Політична перевага Європи над иншими частями світа теж не може бути вартісною крітерією для конечного відокремлювання Європи від Азії. Ся перевага перш усього тільки хвилева в очах географії, що оперує величезними числами, куди більше хвилева як в очах історії. По друге ся перевага основана на Евразії не на Європі. Могутність Россії оперта в дуже значній мірі на Сибіри й на Центральній Азії, могутність Англії на Індіях. Расовий і культурний егоїзм Європейця не дає йому освоїтись з того рода думками — тим не менче вони правдиві.

Таксамо нестійні як історичні й політичні є й культурно-географічні аргументи за самостійністю Європи яко части світа. Поминувши саму мрачність і неозначеність поняття європейської культури, мусимо сконстатувати, що на цій основі ніяке прецізованне границь частий світа неможливе. Нині т. н. європейська культура не є обмежена на Європу, а обнимає, розходячись дотепер головно водяними шляхами, сливе цілий світ, у більший або менчий мірі. Тепер саме вона починає розходитись на більший розмір суходутними шляхами і то перед усім на Схід. Коли приймемо, що російська культура се вітка європейської і згадаємо, що та сама російська культура володіє по сю й по ту сторону Уралю, то дуже трудно нам буде означити східню межу Європи. Бо єї треба буде класти або на устя Німану, східні Карпати й устя Дунаю, або аж на східно-сибірські скибовини. До того ще культурно географічні відносини підлягають дуже скорим змінам, хоч на загал вони тривкіші як політичні. При-

міром мож припускати, що коли європейська цивілізація буде даліше таким темпом поступати в передній Азії й Сибірі як в початках ХХ-го віку, то культурні межі Європи за яких сто літ пересунуться о тисячі кілометрів на схід і південний схід. Чи й тоді будуть виводитись у поле культурно географічні аргументи за самостійністю Європи, треба мабуть сумніватись.

Не диво тому, що вже перед півстоліттям О. Пешель зважився на гострий вислів, що Європа попала між части світа як Пилат в *Credo*. Він вважав її „альпейським півостровом Азії“¹⁾. В тих самих часах виступив проти самостійності Європи Дана, вважаючи Європу й Азію одним континентом²⁾.

Протягом згаданого півстоліття поволи приймався загалом шораз виразнійше погляд, що Європа не має що правда права звати ся окремою частию світа з огляду на свою природу, однак у виду загально з давна прийнятого звичаю і (не в останнім) теж для вигоди описового землезнання вона даліше фігурує яко одиниця в географії. Се в значній мірі треба приписати теж тому, що найвизначніші представники географічної науки присвячують безмежно більше уваги мериторичним як формальним питанням і не вдають ся в методично класифікаційні контроверзії.

Сей розвиток слідний виразно у Ф. Рацеля. В 1882 р.³⁾ він приймає пять конвенціональних частий світа, в 17 літ потім вважає Європу не так самостійною природною одиницею як „світові острови“ і говорить про Евразію і Північну Америку яко сусідно положені части світа⁴⁾, по двох десятках літ класифікує він части світа як слідує: I) північні: 1) Евразія, 2) Північна Америка; II) південні: 3) Африка, 4) Південна Америка, 5) Австралія; III) полярні: 6) Арктида, 7) Антарктида⁵⁾. Тежсаме бачимо у О. Зупана. В 1884 році він признавав без обиняків Європі самостійність яко частині світа⁶⁾ і находив для цієї мети морфологічні аргументи. Та згодом змінили ся його погляди і в останних часах

¹⁾ Neue Probleme der vergl. Erdkunde. Leipzig 1876, ст. 24. Europäische Staatenkunde hrsg. v. Krümmel. Leipzig 1880. ст. 3. Völkerkunde. Leipzig 1876, ст. 546. Geschichte der Erdkunde hrsg. v. Ruge München 1877. ст. 807.

²⁾ J. D. Dana Manual of Geology. N. Y. 1875, ст. 11 дд.

³⁾ Anthropogeographie. I Bd I A Stuttgart 1882 ст. 90.

⁴⁾ Ibid. III. A. ст. 152. 236

⁵⁾ Die Erde und das Leben Bd. I. Leipzig 1901, ст. 270.

⁶⁾ Grundzüge der physischen Erdkunde. Leipzig 1884 ст. 16 дд.

він навіть дуже різко виступив проти признавання Європі права звати ся окремою частию світа¹⁾. Найзнатніший морфолог в європейській науці А. Пенк, хоч оперує з конечности поняттем Європи (при порівняннях, помірах ітд.), вважає єго конвенціональним і розріжнює „строго беручи“ шість частий світа: Євразію, Африку, Австралію, Північну Америку, Південну Америку й Антарктиду. Європа у него се великий півостровний край Азії²⁾. Такий сам поділ приймає і Уле³⁾, приймаючи Європу тільки за відчлененне великого євразійського континенту, хоч сам свого часу приймав самостійність європейського материка⁴⁾.

Томуго, хоч пр. Кірхгоф і Вагнер, подекуди й Геттнер⁵⁾ заступають по старому й переважно старими аргументами світову самостійність Європи, хоч у всіх підручниках географії на всіх мовах Європа з застереженнями чи без них фігурує як окрема часть світа, то безумовно єї престиж занадто сильно змалів, щоби конвенціонально прийняті межі конвенціонального по собі поняття могли творити якусь мериторичну перепону для поставлення й очеркнення тривкими межами України яко географічної індивідуальности серед інших земних просторів. Україна лежить у Євразії, чи вона в цілости обнята межами сеї части євразійського континенту, яку зовемо Європою, чи ні, се річ менчої ваги. Відповісти на се питання все таки треба, мож се зробити, розглядаючи справу східної межі Європи.

Коли розглядати мемо історію східної границі Європи, себто границі між Європою та Азією, то нічовість і безвартність конвенціонального поняття Європи яко части світа з непереможною силою кинеть ся нам у вічі. Від старинних часів до нині, в сім довгім розвитку, який основно представили Ган⁶⁾ і Вісоцкі⁷⁾

¹⁾ Die Naturwissenschaften. Jg. I. 1913. ст. 688 д

²⁾ Scobels Geographisches Handbuch. 5. A. 1909, ст. 121. Morphologie der Erdoberfläche. Bd. I., ст. 111 д

³⁾ Grundriss der allgemeinen Erdkunde. 2. A. Leipzig 1915, ст. 160.

⁴⁾ Die Erde. Braunschweig 1892, ст. 33.

⁵⁾ A. Kirchhoff. Länderkunde von Europa Bd. I., ст. 11. Wagner. Lehrbuch der Geographie. Bd. II A. Hettner. Grundzüge der Länderkunde. I. Europa.

⁶⁾ F. Hahn. Zur Geschichte der Grenze zwischen Europa und Asien. Mitteilungen des Vereins für Erdkunde in Leipzig. Jg. 1882, головню ст. 183 д.

⁷⁾ E. Wisotzki. Zeitströmungen in der Geographie. Leipzig 1897. VIII. Die Ostgrenze Europas.

бачимо, яка ся межа непостійна, як колибаєть ся довгі часи то сюди то туди і як потім поволи але статочно пересуваєть ся щораз дальше на схід. В заранню грецької науки був Фазіс (Ріон) границею Азії й Европи, потім перейняв її на себе Танаїс (Дін). Озівське море продовжували старинні географи дуже далеко на північ так, що видавало ся їм, що ту є неширокий істм між озівським морем та північним океаном. Ріка Дін і полуденник його жерела видавали ся тому дуже доброю східною межею для європейського материка від сходу.

За Страбоном, Птолемеем, Плїнієм і иншими старинними вченими пішли всі книжники середновіччя. Те саме робили й нові учені, географи-гуманісти XVI і XVII століття, долучаючи до Дону ще звичайно Двину, часами й Волгу. Дехто ще протягом цілого XVIII віку ба й до початків XIX держав ся Дону й Двини як східних меж Европи.

Однак вже в XVII віці виринає нова межа: Дін — Об, часом із вставленою по середині Волгою. Вона швидко здобуває собі признание і на загал беручи панує протягом цілого XVIII віку. Так авторитет старинних як і огляд на політичні межі Россії, яку хотіли тодішні географи вдержати в Европі, дуже пособляв сій саме межі. Загалом пошанівок для політичних границь був у XVIII-ому віці так великий, що богатіх тодішних географів прилучало до Европи азійські займанщини Россії, щоби межами частий сьвіта не ділити політичних одиниць!

Перший, що впровадив в цю сумну тарабарщину клясичних споминів і політичного мудрагельства нову вартісну думку, був Швед Штраленберг¹⁾. Пізнавши в російськїм полоні граничні області Европи й Азії, він поставив як природну межу Европи гори Урал, Обшій Сирт і надволжанські висоти аж до Дону й Кавказу. В супереч тогочасним „географам“ не держав ся він ні старинних авторів ні політичних границь і підпирав свою тезу виключно природописними аргументами.

Виступи Штраленберга 1730 р. і Гмеліна 1747 р. (який клав межу з природописних причин аж на Єнісей — се стрінуло між иншими признание у Канта) означають дуже важний поступ в розмеженню Азії з Европою. Томуто, хоч стара тарабарщина дальше йде, здорова природописна думка Штраленберга не гине. Підіймає її та поширює звісний подорожник

¹⁾ P. I. v. Strahlenberg. Der Nord- und Östliche Teil von Europa und Asien. Stockholm 1730, ст. 92 дд.

Паллас¹⁾. Межа Європи й Азії йде на його думку лініями, що зачеркнені природою себто від Озівського моря борозною Манича, потім горбами Єргені, високим берегом Волги, Общим Сиртом і Уралем аж до Ледового моря.

Від цього часу Урал яко природна границя Європи вже не уступає з научного апарату географів. Тільки на південь від кінчин Уралю аж по Чорне море колибається аж до нині границя немов ланцюг завішений на двох тривких стовпах. Хоч ще частенько траплялись і потім прихильники старших границь в різних комбінаціях, то все таки Урал і кавказький істм держать ся туго й добувають щораз більше признання.

В колибаннях європейсько-азійської межі протягом XIX віку можна добачити два головні її типи. Один держить ся виразніший границі Штраленберга й Палласа, ведучи її часто в новіших часах рікою Уралем і берегом каспійського моря до виходу борозни Манича в прикаспійську депресію, або аж по лінію Кубань — Терек. Другий тип бере за часть межі Кавказ, включаючи тим робом ціле північне Підкавказзє до Європи. Однак ці два типи, головнож другий сливе ніде не виступають чисто. Еклектичність і деяка „вигідність“ спричинює у більшості авторів нових проєктів розмежовання велику різноманітність.

За границею Палласа заявили ся Ріттер, Мальт-Брен, Берггавз, Кірхгоф, Вагнер, Філіпзон вона тепер є у загальнім уживанню²⁾ (зі згаданою висше модифікацією).

Батьком другого типу є Георгі. Він клав межі Європи на гори Урал, ріку Урал, Каспій і південну обногу Кавказу³⁾. Кавказ брали за границю теж Цойне і Вільгельмі, Роон, Гюо, Шоув, Ф. Мюллер, Ройшле. З новіших географів брав Кавказ за границю Вівієн де Сен Мартен⁴⁾ і В. Ган⁵⁾.

Цілком окреме становище займає звисний Е. Реклю. Він вважає найліпшими межами Європи заглибини, що простягають ся над Маничом, Каспієм, Аралом і західно-сибірськими озерами

1) P. S. Pallas. Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches. I. Bd. Petersburg 1771, ст. 364. II. 1773, ст. 312

2) A. Philippson. Europa Leipzig 1906, ст. 10. A. Supan. Grundzüge der physischen Erdkunde. Leipzig 1911, ст. 35 д.

3) J. G. Georgi. Geographisch-physikalische Beschreibung des russischen Reiches. I. Bd. Königsberg 1797, ст. 82 д. Wisotzki l. c., ст. 429, 434.

4) Vivien de St. Martin. Nouveau dictionnaire de géographie universelle. Paris 1879. Asie, ст. 228.

5) Mitt. des Ver. f. Erdkunde zu Leipzig, Jg. 1882, ст. 100 дд.

аж по обський залив¹⁾. Пенк приймає лінію Манич, Каспій, Ембу, Тоболь, Іртиш, Об за добру границю європейського півострова Евразії і звертає увагу на се, що жадна точка сеї лінії не лежить висше як 150 м.²⁾.

На яку східну межу Європи рішити ся нам?

Вважаючи Європу тільки частиною одноцільного євразійського континенту, не мати мемо тільки скрупулів, що ті, які доконче хочуть оборонити світову самостійність Європи. З лекшим серцем мож пропонувати конвенціональні границі для конвенціонального поняття, як накидати їх природописно самостійному земному просторови. Признаючи тісну звязь Європи з Азією, не потребувати мемо так поквално вишукувати й хапати ся дійсних чи сповидних ріжниць та осторожно обминати всякі згадки про поспільби прикмети.

В євразійськім континенті без сумніву належить ся європейському півостровови самостійне становище. Чи контраст центрального кадовба євразійського континенту більший до Європи чи пр. до індійського світа не буду рішати, хоч припускаю, що ні. В кождім разі однак найдуть ся крітерії, що позволять оцінити вартність меж, якими відділюють учені європейський півостров від євразійського черену.

Цілком природно, що розводитись широко над східною і південно-східною границею Європи на сім місци годі. Думаю, що вистане коротко схарактеризувати вартність природних ліній, які під нинішню пору найчастійше вживають ся при веденню згаданої межі.

Гори Урал надають ся до такої ціли безсумніву дуже добре. Маємо перед собою гірську систему на 2500 кілометрів довгу, вузку що правда, та неперервану, яка на сповид видаєть ся як немож ліпшою границею двох частий світа. До того ще східний склін Уралю є в поземеллю дуже сильно зазначений, так що його обнога виразним ступенем опускаєть ся до західно сибірського низу. Ся обставина улєкшує дуже справу для всіх тих, що хотять тягнути Уралем границю між Європою і Азією. Воно бачте не яло ся вести межу хребетною лінією гірського ланцюга — годі щоби одна гірська система одним склоном належала до одної части світа, другим до другої. Тому, коли вже

¹⁾ E. Réclus. Nouvelle géographie universelle. T. I. Paris 1875, ст. 10. La terre. V. Ed T. II., ст. 66.

²⁾ Morphologie der Erdoberfläche. I. ст. 112.

хочемо вести межу двох частий світа здовж гірського ланцюга, мусимо його в цілости причислити або до одної або до другої части світа.

Урал звичайно причислюють в цілости до Європи (Ріттер, Реклю, Вісоцкі, Ган і т. д.). Поземелле східно-європейської плити поволи підносить ся до сходу ідь Уралєви, щоби по тім боці гір стрімко опасти до сибірського низу. Пермокарбонські верстви плити в сусідстві Уралю підпали (хоч слабому) поскладкованню. Так орографічно як і тектонічно стелять ся шляхи Європі в Урал — для Азії він немов мур куди тяжче доступний. Ось причина чому Урал звичайно причислюють до Європи.

Ляппаран звертає увагу також на велику кількість озерних заглибин здовж східного збоचा уралських гір, які ще виразнійше визначають східну границю уралської верховини й заразом європейської землі. Філіпзон підносить обставину, що видатне повздовжне розчленення Уралю творить значні перешкоди для його перехідности¹⁾.

Деякі внішні прикмети доброї границі має отже Урал без сумніву. Однак коли придивимо ся йому ближше, вийде знов ціла конвенціональність чи там як каже Вісоцкий евдаймонізм усіх тих, що так без обиняків приймають Урал за граничні гори Європи. Бо Урал є (як се виказав Зюсс) безсумнівно азійською гірською системою, що стоїть посполу з Кавказом у тісній звязи з Тіеншаном. До того ще нинішній Урал є тільки ерозійним останком широкої фалдовини, що простягала ся колись через південно-західну Сибір до сполуки з Тіеншаном. Східний стрімкий склін Уралю се денудаційний ступінь, що лишень припадково на довших просторах йде рівнобіжно з напрямом складок, позагим же обтинає складки під острим кутом. Східне передище Уралю се кадовбова верхня, хвиляста пенеплена, що простягаєть ся на сильно дісльюкованих старих верствах.

Як границя двох частий світа не має Урал отже потрібних прикмет. Натомість годі бути до тої степені дрібничковим, щоби відмовляти йому права відділювати європейський півостров від євразійської цілости. Ту дійсно може Урал гарно сповнити своє завдання. В кождім разі треба бути консеквентним і тягнути уралську границю аж до видимого кінця уралської системи себто до наконечних горбів мугоджарської горбовини, що гине в ара-

¹⁾ А. de Lapparent. Leçons de géographie physique. Paris 1907, ст. 372 д. Philippon. Europa. ст. 698 д.

ло-каспійських степах недалеко північно-західної грани плити Уст-Урту.

Ріки Ураля (Яйка) не мож однак ніяким робом вважати добрим продовженням уральської границі до каспійських берегів, ще менче можна вести межу рікою Ембою. Шлях ріки ледви для поєдних околиць і земель може бути пригожою границею, для країв майже ніколи, для комплексів країв абсолютно ні. Ріки куди частійше з'єднують своїм сточищем земні простори як їх відділюють. Ділити одноцільне сточище на дві половини здовж долинного шляху ріки, присуджуючи одну половину Європі, другу Азії, безумовно не годить ся. Дотичить се так Уралю як і Емби, Тоболя, Іртиша, Оби та відбирає всяку вартність поданій повисше межі Пенка.

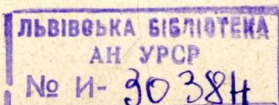
Таксамо зівсім неможливо прийняти за межу Європи Общого Сирта й Єргенських гір. Бо тоді мусіти мемо зробити ще щось багато неприроднійше — відтяти й приділити до Азії цілу устеву часть і дельту Волги, полишаючи решту в Європі.

Тому треба вибрати з кількох ²зол одно найменче і потягнути межу Європи Мугоджарськими горбами й північно-західним берегом плити Уст-Урту до північно-східного заливу Каспія (Мертвий Култук, залив цісаревича). Стрімкий спад Уст-Урту до каспійської депресії зазначає сю межу доволі виразно.

Каспійське побереже зазначає дальший шлях східної меж Європи. Правда, північна половина Каспія се тільки плитка трансгрессія, однак бережна лінія хочби й озера служить доброю межею, коли до того се озеро таке велике. Томуто хоч побереже крайно низьке, й каспійські води тут дуже мілкі, межі Європи в сих сторонах визначені гарно.

Остає нам ще простір між Каспієм а Понтом. Ту справа потягнення доброї границі знов стає трудна, куди труднійша як денебудь инде. Маємо ту чотири головні межові лінії до вибору яко границі Європи: борозну Манича, лінію Кубань-Терек, хребетну лінію Кавказа і південний рубець кавказької гірської системи.

Перша від півночи межева лінія се борозна Манича. Єї залюбки тепер приймають за границю Європи (Реклю, Пенк, Зупан, Вагнер, Геттнер і т. и.). На мою думку се хибний погляд. Навіть коли не признамо Європи самостійною частию світа, а тільки півостровом Евразії, така границя для неї не годить ся. Борозна Манича без сумніву дуже цікавий твір природи — долинище отверте до двох морей, залите довго розтягненими озе-

рами, з біфуркацією Калауса, якої висота ледви переходить 10 м. над рівень Чорного моря, безпереривна лінія в терені, котра немов сотворена на те, аби туди перевести яку важну границю. Здовж борозни йде смуга понтійських осадів, що свідчать про існування колишньої морської вузини, що туди з'єдинювала Чорне море з Каспієм і перетривала мабуть глибоко в четверичну добу. Ще в XVII віці мала йти борозною Манича судоходна сполука двох морей, правда прісноводна. Тепер вже навіть у найбільше вохких часах таке не буває, хоч плянам судоходного каналу, який з'єдинював би два моря по борозні Манича не мож так з легким серцем відмовляти рації існування, як се часто робить ся.

Та всетаки сего всего за мало, щоби на сю борозну, хоч і як цікаву класти межу Європи й Азії. Сеж не є ніяка широка тектонічна западина а проста ерозійна долина, на котрої виобразування наконечно вплинули молоді видвигнення, які йшли впрочім здовж лінії не рівнобіжної а приблизно прямової до напрямку борозни. Борозна Манича не ділить ніяких відмінних від себе географічно просторів. По обох єї боках простягає ся однаковісінька легко хвиляста, плитового характеру, степова рівень. Правда годі перечити, що заглибина, здовж котрої самою серединою йде борозна Манича, може мати тектонічну основу яко заглибина між кавказьким передищем а гипотетичним південно-східним продовженням східно-європейської плитової країни на загал, а українського горста з осібно. Переходять здовж неї т. н. лінії Карпінского¹⁾.

Зглядно давний вік сеї заглибини потверджений смугою понтійських осадів давної межиморської вузини. Та се таки не вистарчає, щоби бачити саме ту природний переділ між двома частями світа.

Колиби ми прийняли борозду Манича за межу Європи, мусілиб ми таки хоч не хоч відновляти здавна вже закинений стисло научною географією звичай, брати річні лінії за границі. Ходить туг уже не тільки про саму „ріку“ Манич, якої ціле південне сточище (Калаус, Єгорлик) мусілоб перейти до Азії, а північне лишитись у Європі, але ходить ту теж о ріку Дін. Вона на просторі до сотні кілометрів знов мусілаб стати межею Європи й Азії як за часів клясичної старинности. Моглоби вири-

¹⁾ Диви морфольогічно-тектонічну карту України в Rudnyckyj. *Ukraine, Land und Volk*, Wien 1916. Карта III.

нути теж питання, як ділити між Європу й Азію рукави донської дельти. А що важнійше знов малиб ми перед собою сточище одної ріки розділене між дві „части світа“.

Маничська границя є отже морфологічно трудна до уза-саднення, гидрографічно неможлива. Кліматично нї біогеографічно вона не відгравает ніякої ролі. Щож до антропогеографічних відносин вона ані ніколи не представляла якоїнебудь вартости ані тепер єї не має. Не творив Манич границі, нї Ясам, нї Касогам, нї Хозарам, Половцям, Татарам чи Кімликам. І нині він не має нічого спільного з ніякою етнографічною границею. Не був він теж ніколи границею культур чи хочби держав. Що нині здовж його проходить північна межа ставропольської губернії і тим самим генерального губернаторства Кавказу — се для землезнання ніякий аргумент, хоч для деяких географів се вигідно, коли політична границя зійдеться з майбутньою „природною“.

З усіх тих причин я рішучо противний веденню європейсько-азійської границі борозною Манича. Научно вартісної природної границі Європи мусимо шукати деінде.

Лінія Кубані й Терека принимана пр. Ріттером, Мальт-Бреном, Філіпзоном має за собою дещо більше научних аргументів як межа Манича. Бо коли ця послідня переходить серединою одноцільної морфологічної області, то бодай ці части течви Кубані й Терека, які йдуть рівнобіжно до напряду Кавказу, припадають сязь так на морфологічну межу: між степовою понтокаспійською ровенню а кавказьким підгірєм. Одна біда, що між сими двома куснями течв Кубані й Терека (себто приблизно між Невинномиском а Катериноградом) нема ніякої природної лінії. Саме ту вискакує на північ ставропольська плита, що становить інтегральну частину кавказького передища. Коли Філіпзон веде межу Європи між Кубанню а Тереком здовж підкавказької залізниці¹⁾, то се вже верх „евдаймонізму“ і показує як не мож ліпше конвенціональність і цілковиту нездатність такої межевої лінії.

Колиб ми хотіли доконче повести межу між Європою та Азією на північ від Кавказу, мусілиб ми держатись наконечних північних меж кавказького підгір'я. Їх тепер годі докладно означити; морфологічні досліди над Кавказом і його підгірєм ще дуже, дуже молоденькі й нерозвиті. В жаднім однак випадку

) Еуропа ст. 694.

ані Кубань ані Терек не можуть мати претензії, щоб їх вважати „науковими границями“. Кавказька фалдовина переходить на правий бік Кубані при її устю та в середній течві коло Баталпашинська, Пятигорська, Ставрополя. Ще більше замотані й менче звісні відносини в сточищі Терека. У всякім разі межа Європи булаб дуже замотана й дивно повигинана а слабо зазначена, колиб ми її хотіли вести північним рубцем кавказької гірської системи. Цей рубець на таку важну границю цілком не надасть ся.

Натомість всі майже аргументи промовляють за тим, щоби межею Європи й Азії поставити гори Кавказ.

З поняттем границі лучить ся мимохіть понятте перепони, перешкоди в лучбі та zarazом порога між одним земним простором а другим. Першу з тих прикмет всякої границі посідає Кавказ в дуже визначній мірі. Мов велитенський, непрохідний мур простяг ся він між Чорним морем і Каспієм на довготу звиш 1100 км, почисливши-ж загиби головного вододільного хребта, навіть на 1600 км. На просторі 700 км має гребінь середущого Кавказу сливе всюди висоту 3000 м, тільки хрестовий і мамізонський провал опускають ся понизше сего позему та всетаки лежать висше 2300, зглядно 2800 метрів. У східнім Кавказі є тільки сім провалів між 2200 м та 2750 м — всі інші висші 3000 м. В західнім Кавказі всі провали висші над 2900 м. Тільки при обох кінцях кавказького ланцюга бачимо обниження верховини й оттут можуть залізничі й гостинці обійти Кавказ. Поза тим тільки оден грузинський гостинець (хрестовим провалом) переходить хребет Кавказу, всі інші шляхи се гірські плаї та стежки по засніжених або й постійно обледенілих, скалистих провалах.

Коли вже слабка проходимість Кавказу вказує на його як на пригожу границю між Европою та Азією, то інші морфологічні прикмети цієї верховини прямо накликають признати її це становище. На головному місці стоїть ту звісна однобічність Кавказу. До півдня опадає він дуже стрімко, до півночі куди лагіднійше. Коли від півночі до головного хребта припирає багато рівнобіжних, щораз то низших хребтів, то на півдні зустрічаємо тільки невисокі підгірські хребтики. Тому то доступ до Кавказу від півночі без порівняння лекший чим від півдня. Бачимо ту такі самі відносини як на Уралю. І коли Урал причислюють звичайно до Європи, то не бачу причини чомуб і Кавказу до неї не причисляти. До того ще згадаймо, що від

Кавказу аж до серця Європи не поставила природа ніяких значних перепон. Від Кавказу таксамо як від Уралю аж над Німецьке море і канал Ля Манш одним величнім метом розвернулись безкраї низи, лишень де-де перервані невисокими набреніlostями плитових височин. Правда — і по азійській стороні Уралю бачимо низи, за те Кавказ від Азії відгороджений дуже видатно верховиною й височиною Вірменії, до котрої відразу притикають західні вирістки гір Ельбурс.

Щоби пояснити мниму приналежність Кавказу до Азії наводять звичайно географи його будову — мовляв цілком азійську. Сила складковання йшла на Кавказі — мовляв — від півночі на південь, а не як водить ся в Європі від півдня на північ. Простолінійність Кавказу теж — мовляв — азійська прикмета, таксамо великі насаджені вулкани.

Такі міркування по мойому нич иншого як прояви — говорячи за Вісоцким — евдаїмонізму географів, що не хочуть як слід обійти ся з конвенціональними межами Європи. Такі прикмети будови як їх має Кавказ находимо теж у цілої системи Дінарид, простолінійність хочби у Піренеїв, величню вулканічну діяльність хочби у Карпат. Колиб яким припадком карпатські черенні гори на південь від лемківського й бойківського Бескида не були запади ся в такім розмірі, малиб ми в Карпатах не одного Келіменського Петроза — сего вулкана-велитня — а багато їх. Саме тектонічна будова Кавказу — до речі кажучи дуже мало ще просліджена — дуже промовляє за тим, аби сю верховину взяти за границю між Азією та Європою. Не що иншого а саме велитенські ломи, здовж котрих запада ся ціла південна половина верховини, справили те, що осередна, кристальна полоса Кавказу опадає безпосередно й дуже стрімко до полудня, де тільки вершки западених скиб стремлять понад заглибинами Ріону, Кури, Алазані. Саме ті сильні заколоти в земній корі дали ту — подібно як на менчу скалю в Карпатах — спромогу вулканізму висипати такі могучі стоги як є Ельбурс і Казбек.

Величні западини над Ріоном, верхівями Кури й над Алазаню дуже знаменно обмежують кавказьку верховину від півдня. Беручи на увагу, що Кавказ є одним із звен могутних Алтаїдів, що наповняють собою так значні простори Європи, знаючи що западні відприски Кавказу займають східний кінець кримського півострова, знаючи яку важну ролю відгравает в Європі український горст, о який оперта донецька фалдовина — теж одно звено істих Алтидів — не вагаю ся покласти на пів-

денному березі кавказької верховини межі між Європою та Азією. Сурамський провал (923 м), ділячи месхійський хребет на дві частини, усуває самотність.

Гидрографічні відносини не тільки що не протидіють такому веденню границі, але ще й її підпирають. Кавказ так само як Урал або Піреней є важною гидрографічною межею, хоч і не ділить двох морських областей. Приймаючи Кавказ границею Європи не потрібно в той мірі різати ріки й стокища як при інших границях між Чорним та Каспійським морем. Тільки дрібні гірські річки підпадуть тій такій судбї, що їх верхи будуть числитись до Європи, низи на рівнях Закавказзя до Азії.

Також кліматологічні критерії дуже промовляють за Кавказом як границею. Широка й довга полоса гірського клімату дуже гарно відділює суворіше підсонне Передкавказзе від м'якшого Закавказзя. Шляхи ізотерм року, січня й липня дуже гарно показують важну роль Кавказу як кліматичного ділу¹). Іменно в зимі значіння Кавказу велике. Як вітровий діл Кавказ теж показує свою силу — се проявляється в обороні Закавказзя перед холодними вітрами півночі і в дуже високих воздушних опадах на південно-західнім склоні верховини, на чорноморських побережах. Не диво тому, що Кавказом переходить границя між кліматичною провінцією східно-європейською з одної, середземно-морською і середно-азійською з другої сторони. По південнім боці Кавказу кліматичні відносини приймають відразу інший характер — північний склїн ще цілком належить до української кліматичної області.

Біогеографічні згляди теж велять шукати межі Європи й Азії не на степових рівнях Підкавказзя, а на самім Кавказі. Він є дуже важним граничним місцем на материкови Старого Світа. Тут переховались реліктові й третинні ліси, що вдержались серед невгоди ледової доби і були вихідною точкою для багатьох рослинних порід, котрі по цім непригіднім періоді почали наново колонізувати рівні східної Європи. На Кавказі зустрічаються межі трьох рослинно-географічних держав: північної, середно-азійської та середземноморсько-орієнтальної, причім Кавказ немов граничний вал, замаєний альпійською рістнею, творить дуже добру границю між двома першими та послідною.

¹) Див. карти Воейкова в Росії, наявнє і прошлє. Спб. 1900 при ст. 24 і в *Länderkunde von Europa*. III T. Leipzig u. Wien, 1907, ст. 139, 141.

На Кавказі зустрічають ся теж дві фауни: кавказька, споріднена з середземноморською і середно-азійською та північна, що зайшла сюда ще в ледову добу. Тож і в тім згляді становить Кавказ визначний граничний стовп між Європою та Азією.

Вже з тих афористично кинених думок та сконстатованих правд без найменшого сумніву видко, що ніяка инша лінія потягнена між Понтом та Каспієм не вмила ся до Кавказу з огляду на свою вартість як границя між Азією та Європою. На всіх царинах фізичного землезнання, також з біогеографічного погляду, визначає ся Кавказ високими прикметами як границя. Ще більша є його дотична вартість на антропогеографічному полі.

Коли глянемо на етнографічну карту Кавказу, побачимо таку пестроту як ніде инде на землі. На просторі ледви 250000 км² глотить ся звиш пів копи народців та обломків народів. Ріжnorodність антропольогічних типів значна, ще більша ріжnorodність мов, вір, звичаїв, степенів культури і т. и¹⁾.

Ся незвичайна ріжnorodність значить не що иншого як се, що кавказькі гори се визначна межова полоса між двома великими антропогеографічними областями Евразії. Великі світові заверюхи споконвіку випирали останки народів, що в борбі за істнування потерпіли невдачу, в непроходимі й неприступні нетри й рипища високих гір. Такими захистами народів були й є споконвіку гори центральної Азії від Гімалаяв до Алтаю та Саяну, гори передної Азії, гори Європи. Охоронну прикмету гір можемо просліджувати по всій землі.

Чому як раз на Кавказі зустрічаємо таку велику, найбільшу на землі етнографічну ріжnorodність — причин доволі. Перед усім треба памятати, що пр. такі Піренеї, а ще більше Альпи, етнографічно тільки тому на стільки менче ріжnorodні від Кавказу, що ріжnorodність мов уже ту переважно затерла ся. Ріжnorodність антропольогічна й етнологічна лишила ся, хоч сильно зменчена віковими культурними взаєминами верховинців із долішнянами. Те саме є в Гімалаях чи в іранських горах. Та все таки всюди ту основнійші досліди відкривають первісну велику ріжноманітність.

Кавказ має перед иншими горами землі сю прикмету, що він дійсно ділить в антропогеографічному змислі два світи. На

¹⁾ Про антропогеографію Кавказу диви E. Reclus. *L'homme et la terre*. Paris 1905. T. I, ст. 459.

межі Уралю є перехід антропогеографічного типу Азії в такийже тип Європи дуже лагідний, таксамо лагідний є перехід обох типів над Середземним морем, вперек проливів і егейського островного світа. На Кавказі такого переходу не було сливе ніколи — аж тепер робить його російський культурний вплив. Одні може гори Гімалая рівня з того погляду Кавказови. Тільки що Гімалая, хоч куди то висші й довші та менче проходимі як Кавказ, лишень по однім своїм, південнім боці мають країну, в котрій можливі були великі антропогеографічні переміни — індійський півостров. По північному боці Гімалаяв лягла найвища вижнь землі, де антропогеографічні відносини споконвіку ті самі.

Інакше на Кавказі. Так по північнім як і по південнім його боці тягнуть ся два велитенські „коридори народів“, по яких глотять ся споконвіку найрізнородніші природою й культурою кодла й племена. По північній стороні лягли довжезною половою понтокаспійські степи, що творять оден велитенський світовий гостинець від серця Азії в серце Європи. Тудою переходили від непамятних часів одна по другій орди кочевиків, вони товпились ту, боролись завзято між собою за найліпші кочевийща, нападали на сусідні осілі, хліборобські народи та включали їх у свої ефемерні державні твори, то росли в силу то занепадали, й тоді уступали перед новими кріпкими ордами, що приходили зі сходу. Сей процес, переважний для історії й антропогеографії України, матимемо нагоду обширніше обговорити в однім із дальших випусків „проблемів“.

Для Кавказу мала північна степова полоса між іншими те значінне, що недопускала питомої всім гірським народам експанзії Кавказців на північ. Приміром звісні в старій історії України Яси й Касоги (мабуть нинішні Осетини та Черкеси), котрі в часах запевпаду сил кочевих народів сягали своїм етнічним та політичним впливом бодай по Дін, не могли вдержати за собою Підкавказзя не так ізза експанзії старо-української держави, як ізза кочевої навали, яка раз за разом знов відпирала їх у гори й безпосередно прилежне підгірє.

По південнім боці Кавказу стелить ся теж приблизно у рівнобіжному напрямі другий такий гостинець народів. Він ще довший і величнійший першого, бо сягає від Манджурії до Марокка. Се пояс пустинь і степів, що лягли так по горами обрамлених височинах складчастої Азії як і по плитових країнах Індо-Африки. І по тім гостиниці глотили ся від сірої старинности

ріжні народи, і ту кипіли завзяті бої за існування. Тільки що вони були розмірами куди більші й для всесвітньої історії важніші як перипетії степових боротьб на півночі від Кавказу. Ту на півдні, в такій Іранії, в такій Малій Азії видатне протистенство між степово-пустинним нутром — областею кочевих скотарів, а пригірськими, добре наводненими полосами — осідком хліборобів — надавало ходови історичних подій без порівняння менчу прямолінійність як на півночі Кавказу, де сего протистенства треба було шукати далеко на північному заході, в лісовій а бо-дай луговій полосі давньої України. В Малій Азії, Вірменії, Іранії хлібороби й їх держави мали видатну опору в крайних верховинах. Навіть завоювавши дотичну країну, кочевики мусіли згодом підлягти висшому культурному впливови хліборобів -- їх державні твори набували більшої тривкості, пересування кочевих народів не були ту так часті й легкі як на степах північного Підкавказзя.

Південний „гостинець народів“ має від півночі незлу межу. Се стрімкий північний спад вірменської верховини, що в декого носить ще безглузду назву Антікавказу або Малого Кавказу. Поза сю дуже гарно зазначену, трудно проходиму гірську межу відгомони подій південного „гостинця народів“ доходили значно прислаблені, до нутра-ж Кавказу сливе не доходили.

Велике значіння і вартність Кавказу яко тяжко проходимої граничної верховини ще дуже прибільшене тим, що Кавказ здіймається з країн, які його оточують, немов кліматичний і біо-географічний острів. Степове оточення, з його сухим кліматом, перерване тільки на південнім заході лісами Кольхиди, скріплює дуже видатно протистенство рівнини й верховини, придаючи обногам кавказьких гір тим більшої граничної вартості. Всюди довкола Кавказу від найдавніших часів верховинські народи мусіли безпосередно стикатись із степовими, без звичайного переходу через полосу осілих хліборобських народів. Наслідком цього воєнні конфлікти поміж верховинцями та долішнянами були на Кавказі аж до найновіших часів чи не сильніші як в інших горах світа. Народи рівнин сторожили при долинних виходах, щоби недопустити хижих верховинців до нападів і експанзії, верховинці ще пильніше мусіли забезпечувати ся від степових народів, що в деяких часах були куди дикші та некультурніші від самих верховинців¹⁾.

¹⁾ Поп F. Ratzel. Anthropogeographie, 3. A. I. et 272, 276.

Два моря по обох кінцях верховинського валу Кавказу, моря які ніколи не тішили ся надто розвитим мореплаванням, теж підпирають визначну антропогеографічну роль Кавказу як непроходимої перегороди.

Не диво тому, що пр. Моммзен признає Кавказови велике всесвітньо-історичне значіння. Воно полягає перед усього безумовно на тім, що Кавказ відклонював усі історичні рухи в напрямі собі рівнобіжнім, недопускаючи до прямових рухів впоперек свого хребта. Отся прикмета й робила його впродовж усеї історії величнім „народоділом“. Як вододіл сточища, так народоділ чи пак діл народів розмежовує антропогеографічні області.

Се перша й найважнійша антропогеографічна роль Кавказу. Сей діл народів показав ся дуже тривким і невмолимим ворогом всіляких переходів у етнографічним чи політичним змислі. Тільки здовж каспійського побережя була вузка дорога, якою відбували ся без сумніву переходи та й то мабуть переважно на менчу скалю. Можливе що правда, що Скити, Хетити, арійські Іранці, Кіммерійці туди могли пройти в передню Азію, але на се не маємо ніяких позитивних даних. Натомість знаємо, що ніяка з великих забірних монархій старинного Сходу — ні асирійська, ні медійська, ні перська не перейшли на півночі межі Кавказу. Таксамо спинили ся ту забори Олександра Великого й Римлян, потім Арабів (вони добули тільки на час Дагестан), Турків, новітніх Перзів. Одна тільки держава великого Мітрадата простягла ся (правда короткий час) по обох боках Кавказу. Та вона поширила ся на т. н. боспоранську територію майже тільки морською дорогою. Тимсамим впрочім шляхом заволоділи також османські Турки частинами північного Підкавказзя.

Таксамо ніяка держава Півночі не встигла пересунути своїх границь поза Кавказ. Не можемо брати ту в рахубу держав Чінгісхана чи Тимура, бо хоч вони обіймали землі обобіч Кавказу, то їх здобування йшло незалежно від Кавказу й він сам вдержав свою дійсну незалежність. Ніяка держава кочевиків не перейшла Кавказу від півночі, не зробила сего й староукраїнська держава, хоч володіла довгі часи Тьмутараканню. Що йно російська світова імперія, по довгих і завзятих борбах, в котрих виступили антропогеографічні прикмети Кавказу в яркім світлі, встигла приборкати його народи і пересунути свої межі поза Кавказ на вірменську височину.

З усього наведеного виходить як не мож яснійше, що з поміж усіх частин азійсько-європейської границі ніяка не може

рівнати ся з Кавказом у своїй функції як тривка перегорода країв і народів. Між Азією та Європою нема ніде місця, де переділ між сими двома частинами Евразії був би виразніший і успішніший.

Крім наведених є ще багато інших антропогеографічних даних, які велять саме Кавказ вважати границею між Європою та Азією. Бо друга важна роля Кавказу, се його роля як захисту народів. Про се я вже висше згадував, ту додаю, що таксамо як між двома накривними скибами, в пригідних місцях вдержують ся останкові окришники, так і між двома шляхами народів збирають ся в пригідних захистах останки народів. На Кавказі діяло ся таке споконвіку — він служив все захистом для племен, які були історичними течіями на північнім чи на полудневім шляху витиснені з ряду борців і мусіли шукати захисту оподаїк від грищ, на яких рішали ся судьби великих народів і великих просторів.

Народи Кавказу з антропальогічного, етнологічного, історичного і т. д. боку за мало ще розсліджені, щоби було вже тепер можливе дати їх докладну антропогеографічну характеристику. Однак деякі головні черти вже на стільки знані, щоби бодай в загальних обрисах зрозуміти антропогеографічний змісл Кавказу.

Нема сумніву що властиві кавказькі народи як Картвели, кавказько-понтійські та кавказько-каспійські племена се дуже старинні антропогеографічні твори. Їхні мови, що стоять осібно серед язикових груп Евразії вказують виразно, що сі племена се останки більших груп, що найшли захист для себе й своїх мов у горах Кавказу. Биган¹⁾ припускає, що в сіру давнину (2000 літ до Хр.) споріднені з південними Кавказцями народи замешкували цілу передню Азію між Кавказом а перським заливом і східною частию Малої Азії. Що йно по них переливали ся хвилі арійських народів ріжними наворотами, підсували ся семітські впливи від полудня. Аж у середних віках прийшла потім турсько-монгольська хвиля в ці околиці.

Можливо, що таксамо й на північній стороні Кавказу предки нинішних сутокавказьких народів сягали в сіру давнину далеко на північ. Правда — грецькі джерела находять на цілій південній Україні що йно іранських Скитів. Однак дуже може бути, ба навіть є дуже до правди подібне, що Скити були тільки па-

¹⁾ Ill. Völkerkunde hrsg. v. Buschan. Stuttgart, 1910, ст. 309.

нуючим народом над племенами цілком чужими собі. На разі мусить ся сказати: *non liquet*. Однак і само ірансько-скитське плем'я дало Кавказови оден з останкових, загнаних у гори народців, а се Осетинів, котрі яко Яси ще в княжій добі України сягали, як вже висше згадано, далеко в Передкавказзе і були кремезним собі (таксамо як і Касоги) народом, поки пізнійші рухи народів на великім північнім шляху не зіпхали їх зівсім в гори.

Нинішнє розміщення картвелських, кавказько-понтійських і кавказько-каспійських племен та Осетинців, се без сумніву продукт корчення більших колись національних областей. Інші народи Кавказу (в тіснім значінню слова) пр. Татари, Тати се обломки народів, загнані в сі гори значно пізнішими полями. І вони однак є представниками такого самого антропогеографічного процесу.

Як одно з великих, відосібнених, світових заборол народів надасть ся отже Кавказ як не мож лучше на границю між двома великими антропогеографічними областями Евразії. Натомість годі йому признати ролі вихідної точки народів, яку подекуди висловлюють деякі учені давно й тепер. Містить ся та думка в давній назві „Кавказької раси“ Блюменбаха, висловлювали її віденські антропологи з нагоди антропометричних дослідів по таборах полонених в часі світової війни. Однак на сю тезу нема ані історичних даних, ані антропогеографічної правдоподібности. Гірським народам — правда — всюди прикметний нахил до експанзії, однак в сусідстві Кавказу ходили по обох його боках споконвіку дві велитенські пили, що невмолимо обрізували всі нікчемні вирістки експанзії, на які міг здобутись зглядно бідний і рідко заселений Кавказ.

Чому граничну область Кавказу причислюю саме до Європи а не до Азії, моглоб декому здавати ся дивним. Степень культури питомих народів Кавказу здасть ся вказувати на Азію, таксамо їх історія. Однак се лиш сповидні аргументи. Степень культури таких Альбанців аж до нинішних часів може й низший як у „найдикихших“ народів Кавказу; у інших балканських народів він що йно від останнього століття підніс ся з такогж самого стану. А розріжнювати історію Азії чистенько від історії Європи, се думаю в нинішних часах, до того ще в цих сторонах, річ доволі рискантна.

Натомість є одна антропогеографічна прикмета Кавказу, яка відріжнює його видатно від сусідньої йому передньої Азії, а вказує на Європу. Се крайне виіндивідуалізованне його наро-

дів і народців. Нівелюючи впливи великих забірних держав Азії, від асирійської починаючи, не сягнули в Кавказ і не вбили індивідуальности його народів. Її вдержав за собою Кавказ подібно як і весь європейський „півостров Евразії“.

Так фізично-географічні як і антропогеографічні причини промовляють отже за тим, щоби межу Європи й Азії на просторі між Чорним морем а Каспієм провести не куди инде, а здовж південної обноги Кавказу. Тим робом ціла система сеї верховини прийшла би до Європи. Вести межу хребтом Кавказу не є порадно, бо тоді треба би одноцільну (як рідко яка инша) гірську систему ділити між дві конвенціональні части світа.

Коли приймемо для Європи й Азії сю граничну лінію, що ми її саме начеркнули, себто: Чорне море, південна обнога Кавказу, Каспійське озеро, північно-західний беріг Уст-Урту і вкінці цілу Уралську систему від Мугоджарів по Ледове море, тоді ціла сутоукраїнська національна територія полишить ся в межах Європи.

Україна є отже одним з країв Європи. Переведені саме розважання вказують лише на єї сильно підчеркнене граничне положення супроти Азії. Мати мемо нагоду зайнятись сим ділом, розглядаючи загально географічне положення України. Тепер треба нам звернутись до Східної Європи й прослідити відносини, в яких находить ся до неї Україна.

3. Україна та Східна Європа.

Здавна привикли географи називати різні часті більших чи менчих областей земної поверхні після сторін світа. Північна та південна Америка се оден із примірів примінення цього звичаю до великих земних просторів у постійній поменклятурі. Таксамо дуже багато менчих просторів, головню в Новім Світі носить вже на постійне назви після сторін світа. Не все є таке примінення сторін світа щасливе. Ось союзна держава Південної Австралії сягала первісно впоперек цілого континенту аж до йогож північного побережа. Що йно потім відділено цілий простір на північ від гір Мосгрейва від Південної Австралії під назвою „Північної Території Південної Австралії“.

Без порівняння частійше трапляється примінення сторін світа для хвилюого тільки означення поєдних частин земних просторів. Се прямо конечна потреба для географа, байдуже в якій царині географічної науки він працює. І ту таке примінюванне сторін світа для означення одвітної часті території не все пригоже. Часом воно щасливе, часом ні — завсїгди є в нїм якась невиразність, якась мрачність.

Ту сумнівну прикмету неясности має за собою також понятте Східної Європи. Може навіть у більшій мірі як понятте Середної Європи, Південної Європи, Західної Європи, Північної Європи. Годї нам ту входити в методичні розсліди всїх сих частинних областей — що найвисше попри Східну Европу порушимо дещо Середну — однак можемо вже з гори замітити, що всї згадані географічні поняття самі по собі дуже хиткі. Що йно тоді вони набирають тривку, коли з прикметою положення получимо зміст поняття, добутий з інших точок погляду.

Поділ Європи на великі частинні області — себто групи країв, ще не цілком усталений. Від звиш сотні років появляють

ся найрізнійші поділи Європи, роблені з найрізнійших точок погляду. А що вже в останніх пару роках зросла вхоть до поділів незвичайно. Колиб ми потягнули всі дотичні граничні лінії на скелетній карті Європи малого розміру, мабуть не багато лишилоб ся місця на прочий зміст карти. Розумієть ся не ту місце розводитись над усіма тими поділами й їх варіантами — згадаємо тільки про найголовніші критерії та основи тих поділів, що мають дійсну наукову вартість.

В давніших часах розвитку землезнання, аж глибоко в другу половину XIX віку не було иншого поділу сухопутних просторів тільки на держави і провінції. Що йно при кінці XIX-го віку явили ся перші поділи земних просторів після їх природних прикмет, без огляду на ефемерні межі, які потягла історія. Вже й давніше виринали проєкти ділити більші й менчі земні простори на части після орографічних чи гидрографічних критеріїв, себто беручи за межі хребти гірські або ріки, однак научна вартність таких поділів була за мала, щоби робити успішну конкуренцію державним границям, котрі з многих причин видавали ся куди практичнійші. Научну вартність змогли собі добути аж такі поділи, які опирали ся чи то на тектонічно морфологічних, чи на кліматичних, чи на біогеографічних критеріях. Вони доперва могли вступити в успішну борбу з дотепер володіючими політичними поділами.

Ся боротьба ведеть ся дотепер з дуже змінчивим щастєм. Правда — в чисто наукових географічних творах тепер ніхто й не важив би ся навіть заікнутись за задержаннем давного шлендріану. Однак останніх пару років великих світових потрясень показало таки, що справа поділу земних просторів на природні одиниці стоїть ще на дуже слабких основах. Навіть визначні вчені давали на себе впливати державно-політичним думкам і до них достроювали свої погляди на природні області Європи й їх межі. Шож доперва сказати про легіон инших публіцистів, що писали на більше чи менше географічні теми! У них довільність в оцінюванню природних основ поділу Європи перейшла всяке сподівання.

Цілком природно, що чиста наука мусить над такими ефемерними продуктами політичної тенденції перейти до дневного порядку й рішучо боронити їм вступу між дійсно научну літературу. Однак їх сама поява є дуже важна — вона показує научному землезнанню яка велика й яка небезпечна прогалина зїє

в його будові, як пекуча є потреба вивести справу наукового поділу земних просторів на чисту воду.

Науковий поділ Європи на природні області не потребує цілком оглядатися на се, що Європа є в дійсности тільки півостровом євразійського материка. Що найвисше треба з огляду на се пам'ятати, що Європа не є так відосібненим куснем суші як Африка чи Америка і що при встановлюванні природних областей годить ся узгляднювати природні відносини сумежних областей Азії. Поза тим годі вязатись несаможітністю Європи — сеж при теперішнім стані науки виходить все одно, до якої категорії областей зачислимо головні області Європи — чи до одним ступенем висшої чи низшої.

Наукового поділу Європи на природні області годі опирати на одній тільки крітерії: обрисовій, морфольогічно-тектонічній, кліматичній чи що. Безумовно мусить ся перебрати всі крітерії за порядком і аж на основі оправданого компромісу між ними потягнути остаточні межі головних і підрядних природних областей.

Коли кинемо оком на обриси Європи, побачимо від першого погляду, що вона зложена з двох основних частей: континентального, немов з грубша тесаного, слабко розчлененого, сумежного з Азією кадовба і з обернених до Атлантійського океана і добре до його відчинених членів — півостровів і островів, між котрі втискають ся бічні моря, заливи й проливи сего океана. Границя між континентальним кадовбом а океанічними — *sit venia verbo* — членами проходить від Білого моря до Фінського заливу, потім балтійським побережем до устя Німану, а звідси лінією, що веде просто до устя Дунаю. Ся лінія се разом місце, де європейський континент знечевя жууєть ся так, що його ширина паде з 2300 км на 1150 км.

Розчлененне земних просторів морем безумовно найбільше впадає в очи так географови як і негеографови. Навіть такий гиперкритик в справах природного поділу земних просторів як Геттнер, вважає розчлененне суші морем найважнішою точкою погляду¹⁾. Що правда, годі признати сему розчлененню виключного значіння, однак серед інших крітерій займає воно одно з найважніших місць. Бож воно стоїть у як найтісніший звязи з тектонічно-морфольогічними відносинами моря й суші, які

¹⁾ Grundzüge der Länderkunde. I. ст. 106.

дають другу групу важних критерій поділу земних просторів на природні одиниці.

Відносини моря до суші, висловлені в обрисах континенту, велять нам отже розрізняти в Європі дві головні області континентальну й океанічну. Тектонічно-морфологічні відносини Європи вказують нам цілком подібний поділ.

Схід Європи се простір, який майже від початків палеозойської ери не підлягав майже ніяким більшим тектонічним заколотам. Тільки на окраїнах східної половини Європи працювали видатніші горотворчі сили: в мезозойській ері на східній, в кенозойській на південній межі. Величезна більшість простору східної половини Європи се плосковерстована низовинна та плитова країна, де тектонічні заколоти (з виїмком українських земель) ніде сильніші не виступали. За сим йде слабе розчленення з одної сторони у поземі, з другої у прями.

Цілком инакше представляється ця ціліська проча Європа. По прастарих каледонських складкованнях (початок девону) прийшли варісційські та арморіканські фалдовання (карбонський період), а вкінці в третичній добі творба молодих фалдових гір системи постгумних Алтаїдів або Альпідів та Дінарідів, сполучених з величезним розвитком ломів та вулканічної діяльності. Ледовище гляціальної доби, хоч сягнуло своїм впливом також і на схід Європи, то прецінь хіба довершило творбу морфологічної ріжниць між Сходом та Заходом Європи і то саме головно в Фенно-Скандії, яка тектонічно сильно споріднена і звязана зі Сходом. Вислід сего розвитку, повного заколотів і глибоко сягаючих перемін, се величезна ріжноманітність розчленення в поземі й прями на Заході Європи. Величні западини прикликали інгресійні моря, обширні обниження навели плиткі трансгресії, фалдовання здвигло величні небосажні верховини, прибрані потім за діяльністю ледової доби цілим скарбом високогірських форм, великі системи ломів воскресили спенепленізовані старі гори та порубали на кусні крім старих теж молоді фалдовини, вбираючи побережа Європи фестонами островів. І це все на невеликих просторах ледви дещо понад половини європейського півострова Евразії. Величезна ріжноманітність Заходу як не мож сильніші відбиває від одноманітності Сходу Європи.

Межу між ріжноманітним Заходом та одноманітним Сходом теж випадало би так повести як межу між континентальною та океанічною половиною Європи — себто від Білого моря на фінський залив, балтійський беріг, устє Німану, устє Дунаю.

Одинока трудність була би ту з Фенноскандією. Чому її вилучаю із східної Європи, поясню пізніше.

Тектонічно-морфологічні критерії під нинішній стан розвитку географічної науки тішать ся найбільшою популярністю при укладанні поділів великих земних просторів. Вони були міродатні для Е. Реклю, коли він писав свою *всесвітню географію*¹⁾, для гурта учених, що писали географію Європи під редакцією Кірхгоффа²⁾, та для цілого ряду пізніших творів про Європу чи її більші частини.

На основі тектонічно-морфологічних відносин сконструував свій поділ Європи А. Філіпзон³⁾. Він розрізняє ту дві головні області: південно-європейську складчасту і північно-європейську скибову країну. Межі їх ідуть по передишах молодих фалдових гір Піренеїв, Альп, Карпат, Балкану, Яйли й Кавказу. Північно-європейську скибову країну ділить Філіпзон знов на дві частини: російсько-скандинавську столовину і північно-західну європейську країну скибових гір. Тим робом виходять три головні області Європи: південна, північно-західна і східна. Філіпзон держить ся консеквентно сего поділу в цілій своїй гарній книзі, примінюючи як лиш може всі інші категорії географічних предметів і явищ до свого чисто морфологічно-тектонічного поділу.

Проти такого виключного висування тектонічно-морфологічного елемента при поділі земних просторів виступає теоретично А. Геттнер⁴⁾. Він уважає розчленення суші морем, доповнене гірськими межами за найліпшу основу поділу земних просторів і жадає для переведення доброго природного поділу рівномірного узгляднення критеріїв із різних географічних царин. Не всіх, бо Геттнер вважає дивним робом усі поділи, сконструовані на антропогеографічних критеріях, штучними. В своїм підручнику ділить він Європу на три полоси: північно-західну (Британія, Скандинавія, Фінляндія), середню (Франція, Середня Європа і Східна Європа) і південно-східну (іспанський півострів, Італія, карпатські краї й балканський півострів з Грецією).

В останніх трох роках почала німецька географічна література дуже видатно акцентувати географічне поняття Середньої

¹⁾ Nouvelle géographie universelle. Paris 1880 дд.

²⁾ Länderkunde von Europa. Wien 1887 дд.

³⁾ Europa. 1906, ст. 17. дд.

⁴⁾ Die geographische Einteilung der Erdoberfläche. Geographische Zeitschrift. XIV Jg. 1908, ст. 1 дд. Grundzüge der Länderkunde. Bd. I, ст. 105 д.

Європи, головню в протиставленню до Західної і Східної. Чисто політичні міркування в ненаукових та почитних книжках і брошурах спонукали деяких навіть дуже визначних представників географічної науки до зазначення свого становища в „середно-європейськїм питанню“. Притім вийшло декілька поділових конструкцій, що аж занадто заносять політичною тенденцією і географічної вартості мають небогато. Виймок серед них творить поділ Європи А. Пенка: на Передню Європу (піренейський півострів, Франція, Британія, Норвегія), Задню Європу (на схід від 30° полуденника) і Проміжну Європу (Zwischeneuropa) між сими обома положенн¹⁾. Сей поділ узгляднює отже перед усім тільки відношенне ріжних частин Європи до атлантийського Океана і лучить не конче однорідні природою землі в одній групі²⁾. Досить подібний є також поділ Європи Т. Арльдта, що також Середню Європу ставить у центрі своїх розважань³⁾. Спеціально до Середньої Європи відносить ся теж розвідка Г. Гассінгера, яка однак стає на ширшій становищі і приносить оригінальний новий поділ Європи на природні області. Притім однак Гассінгер не виключає антропогеографічних критерій, а навпаки їх сильно підчеркає⁴⁾. Гассінгер ділить Європу на пять областей себто груп країв: Атлантийську або Западну Європу, Південну або Середземноморську Європу, Середню Європу, Балтійську Європу і Континентальну або Східну Європу. До Атлантийської або Західної Європи числить Гассінгер північно-португальське й кантабрійське побереже, Францію без середземноморського побережа, Бургундії, Лотарингії й Артуа, Великобританію і Норвегію. До Середземноморської або південної Європи належить прочий піренейський півострів, південно-східна країна Франції, Італія, Істрія, Далматія, Альбанія, Греція, північне побереже егейського моря і південний Крим. Середня Європа обіймає згадані висше східні країни Франції, Бельгію, Голяндію, Данію, Швейцарію, Німеччину без східного кінця Прусії, майже цілу конгресову Польщу, Австро-Угорщину без Східної Галичини й Буковини, Румунію без Молдави й решту балканського півострова. Балтійську

¹⁾ Die politisch geographischen Lehren des Krieges. Meereskunde. Н. 106. Berlin 1915 ст. 26.

²⁾ Диви Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 1916, ст. 177 дд

³⁾ Die Völker Mitteleuropas. Leipzig 1917, ст. 1 дд

⁴⁾ Das geographische Wesen Mitteleuropas. Mitteilungen der k. k. geogr. Gesellschaft in Wien. LX. 1917, ст. 437—493.

Європу творять: Швеція, Фінляндія і всі прибалтійські землі Росії на схід і південь аж по лінню, що йде від кутика онежського заливу вододілом, котрий відмежовує балтійську річну область від сусідних, до біловежської пуші й жерел Нарви. Континентальну або Східну Європу складають: півостров Кола, ціла європейська Росія без наведених повисше надбалтійських просторів (Олонеччини, Інгрії, Новгородщини, Естонії, Ліфляндії, Курляндії, Ковенщини, Сувальщини, Виленщини, північної Городнянщини й Минщини) і без південного Криму, натомість з Підкавказзем і Молдавою¹⁾.

Як бачимо поділ Гассінгера тільки в малім розмірі числиться з тектонічно-морфологічними відносинами, натомість полога будова, гидрографія й клімат відгравають у него велику ролю, а політично-географічні моменти може ще більшу. Головно там, де бесіда про Середню Європу. До того приходить ще й ця обставина, що Гассінгер з одного боку лучить багато дуже гетерогенних земель в свої групи країв, з другого-ж ділить чи шматує евідентні одиниці, гомогенні землі. Тому хоч годі не бачити в його поділі багато солідної наукової думки, то все таки ледви чи він удержить ся довший час на поверхні актуальности.

Дещо подібний як Гассінгерів є поділ Європи прийнятий у збірнім виданню описової географії Е. Банзого²⁾, однак з досить важними змінами. Там розрізняють ся слідуєчі групи країв: Південна Європа (три півострови), Західна Європа (Франція й Англія), Північна Європа (Фенноскандія і балтійські провінції Росії), Середня Європа (Німеччина, Бельгія, Голяндія, Швейцарія, Данія, судетські й альпейські землі Австрії) і Задня Європа (карпатські краї, долішне сточище Дунаю, схід балканського півострова. Цілий Схід Європи зоветь ся там „Велика Сибір (Großsibirien)“³⁾.

Як бачимо поєдні поділи Європи доволі від себе відбігають і дають разом доволі неясний образ навіть тоді, коли лишень декілька важніших поставимо коло себе. Куди більше затемнить ся образ, коли розглянемо сю безліч поділів підшитих політикою, що закрашена дещо науковою підливою. Годі нам на сім місци розглядати їх усіх — вже з саме поданих поділів виходить,

¹⁾ Диви карту в Mitt. d. k. k. geogr. Gesellschaft. LX. 1917, ст. 478

²⁾ Illustrierte Länderkunde hrsg. von E. Banse. Braunschweig etc. 1914.

³⁾ Ibidem ст. 42 дд., 86 дд.

що одинока постійна теза їх усіх се такі згадане нами висше протиставлення континентального Сходу Європи океанічній решті сеї т. н. части світа. На мою думку доста влучно втрапив у інтенцію розвитку поглядів на сю справу А. Зупан у своїм викладі на міжнароднім конгресі географів у Римі (квітень 1912¹). Удержуючи, що Європа не є взагалі ніяке географічне а тільки культурно-історичне поняття, ділить єї Зупан на три части: 1) російську плиту, котра не є нич инакшого як кусень азійського кадовба і не має ніякої півостровної черти; 2) Фенно-Скандію, яку з кількох морфологічних причин треба би по думці Зупана прилучити до російської плити і 3) європейський півострів, що обіймає т. н. Середню, Західну й Південну Європу. Європейський півострів ціхує нагле з'уженне суші при його насаді й морський характер та внутрішня будова. Підчас коли стиль будови Азії (єї фалдових верховин) є „гірляндовий“ то стиль будови європейського півострова є вужоватий (наглі, гострі закрути гір довкола Волощини, Льомбардії, коло Сіцилії та Гібральтару). Про відмеження європейського півострова від євразійського кадовба можна на думку Зупана мати різні погляди. Науковим вимогам моглиб найкраще відповісти вододільні лінії, що починають ся менче більше над Чорним морем коло Одеси а кінчать ся над Балтійським морем під 56° північної ширини. А то: 1) вододіл між Дністром та Богом, в якого долині гранітне підложе південної Росії вперве (sic!) виступає; 2) вододіл між Вислою та Прип'ятю; 3) вододіл між Німаном та Дніпром, Двиною й Віндавою. Так обмежений європейський півострів має 3900000 км.² простору і показує значні аналогії до півострова передної Індії, хоч не є як вона прилучений а відчленений від євразійського пня. І європейський і індійський півострів густо заселені, оба були головними центрами розвитку арійської культури.

З антропогеографічного боку можна на думку Зупана навіть ще тепер з деяким оправданнем уважати Європу як одиницю, котрій можна по другій стороні Старого світа протиставити Східну Азію. З розважань фізично-географічної натури повинно имя Європи шезнути й уступити Евразії, яко природній одиниці висшого ряду. „З одної сторони не мож від конвенціональної Європи відрізувати російського кусня кадовба, з другої сторони не можна європейського півострова задля його зглядної дрібности таксамо

¹) A. Supan. Die europäische Halbinsel. Die Naturwissenschaften Jg I. 1913, ст. 688 д.

протиставляти решті Евразії, як майже таксамо великого індійського півострова“.

Подавати на сім місці докладні основи нового поділу Європи й обробляти їх науково не виджу найменшої потреби. Квестія поділу Європи на природні області є дуже актуальна і мусить все такою остати. Тож нема сумніву, що розв'язувати муть її ще багато разів найбільше до цього компетентні вчені. Коли-ж мав би я висловити свій погляд на се питання, то вчиню се тільки коротенько, щоби не потрібно було мені пізнійше, при розгляді Східної Європи вертати раз по раз до цієї справи.

Я вже висше зазначив, що відносини поземного розчленення Європи виразно велять нам розрізняти в ній дві часті: континентальний, слабо розчленений Схід по межу: Онежський залив — Фінський залив — балтійське побереже — устє Німану — устє Дунаю, та океанічну решту (або скажім Захід), сильно розчленену.

Тектонічно-морфольогічні відносини теж вказують на такий поділ: одноманітний, слабко заколочений, плосковерстовий, низово-плитовий Схід і ріжноманітний будовою, сильно заколочений Захід, у яким чергують ся на малих просторах складчасті й скибові верховини, кадовби, ріжного типу височини й низи. Також гидрографічно відбиває Захід з його малими затеж дуже ріжнородними своєю будовою й історією ріками від Сходу — царини великих моногенних рік та (в значній мірі) середземного відводнення. Межі континентального й океанічного клімату Європи — на скільки загалом мож говорити ту про строго континентальний клімат — теж менче більше припадають на зазначені висше межі Сходу й Заходу Європи. Ростинно й звіринно географічні осібности теж промовляють за таким поділом. А вже антропогеографічні відносини прямо кличуть за таким поділом, коли тільки підемо поза звичайні загальники дещо в глибину.

На які більші групи країв поділити нам океанічний Захід Європи — годі нам ту довше застановлятись. У всякому разі Південну Европу себто три великі півострови треба вважати, без огляду на Мезету та трацький масів, дуже гарно зазначеною окремою областю. Таксамо Фенно-Скандію, котру можна би від біди назвати Північною Европою. Зате т. н. Західна Европа себто Франція й Великобританія разом і Середна Европа дадуть ся між собою розмежувати тільки конвенціонально. На просторі між Альпами та Північним морем майже неможливо повести границі, яка булаб без заміту науково сконструована. Тому то

треба нам таки лишити окремі частини західної половини Європи тільки з грубша визначеними. При розгляданню Східної Європи, до якого саме переходимо, буде ще неодна нагода поговорити про їх межі там, де вони стикають ся з цією великою групою країв.

Що се таке Східна Європа? Яку часть європейської „части світа“ треба значити цією назвою? Ось перше питання, котре насуваєть ся нам, коли розважаємо відносини України до Європи. Се питання є в першій лїнії тільки питанням границь.

Північна, східна й південна границя Східної Європи сходиться цілком з такимиж границями Європи в загалї. Можна би що правда питати ся, чи північна, над Ледовим і Білим морем положена часть східної Європи не повинна би бути відділена до північної Європи. Однак вже при короткім розглядї головних комплексів земель Європи, який ми саме перевели, вийшло таке, що назву „Північна Європа“ можна приложити хибань до Фенноскандії. Тому думаю, що ледовоморський склін Східної Європи можна безпечно при ній полишити. І так природні межі його є надто слабо зазначені, щоби велїти їм відділювати щось більше як частинну область другого ряду.

Друге бічне питання дотичить Криму. Його південну часть — Яйлу та південне побереже причислює дехто до південної Європи так задля морфольогічно-тектонічних як і задля кліматичних та рослинно-географічних причин. В останнє зробив се Гассінгер¹⁾, руководячись можливо також цією обставиною, що тутешнє населеннє є дотепер у значнім процентї могамеданське й татарське.

Я безумовно противлю ся такому шматованню земних просторів. По своєму положенню Крим так дуже віддалений від інших земель південної Європи (спеціально приймаючи поділ Гассінгера), його клімат і рістня так відбігають від звичайного південно-європейського типу, сам він такий невеличкий, що відділювати його від Східної Європи се географічний каприз. Що-ж до морфольогічно-тектонічних обставин, то північна часть Криму се цілком виразне продовженнє південно-українського степового низу. А гори Яйла се саме одно звено в полосі складчастих верховин, котра обрамляє Східну Європу, спеціально-ж Україну від полудня. Як ніхто не відділювати ме бодай північної полоси Альп від Німеччини, хоч вони морфольогічно й тек-

¹⁾ Диви його карту в Mitt. der k. k. geogr. Ges. in Wien. Jg. LX. 1917, ст. 478.

тонічно так дуже відмінні від неї, так ніхто не повинен відділювати Криму від Східної Європи, з'особна-ж від України. Саме одною з основних черт України є присутність на її південних межах фалдових верховин: Кавказу, Яйли і Карпат. Впрочім найгарнійші представлення географії Східної Європи не відділюють ніколи від неї Криму. Не роблять сего ні Реклю¹⁾, ні Філіпзон²⁾, ні Геттнер³⁾. Крим се безсумнівна часть Східної Європи.

Поза тими двома невеличкими сумнівами всі три межі Східної Європи: північна, східна й полуднева є доволі усталені. Вони впрочім стоять і падають разом із загальними межами Європи.

Не так є з західною межею Східної Європи. Ту на кожному кроці виринають суперечности між границями, що їх потягнули різні дослідники на основі різних критерій. Що йно ту приступає до нас конечність: рішати, що належить до Східної Європи а що ні. При попередно згаданих границях ми вільні від таких проблемів, бо там ходить рівночасно о границі цілости Європи, які нерівно трудніше теоретично пересунути.

Конвенціонально відмежовують Східну Європу від сусідньої Середньої найчастійше на жаль — політичною границею російської імперії. Се значить що Східну Європу ідентифікуєть ся з Росцією. В теорії рідко хто признаєть ся до такого ненаукового поступовання — в практиці цей звичай любенько собі процвітає. Замість терміну Східна Європа, східно-європейський, страх як часто (коли не повсюдно) зустрічаємо термін Россія, російський. І то не лиш у висшій чи низшій публіцистиці але й у науці.

Цей звичай приносить велику шкоду науковим змаганням вивести справу поділу Європи на чисту воду. Границі російської імперії, хоч на загал більше згідні з границями Східної Європи як пр. границі Німеччини з границями Середньої Європи, то все таки ніяк не можуть заступити границь, проведених науковим поділом. Західна границя Росції обіймає і прилучає тим робом до Східної Європи Фінляндію. Навіть коли її відокремимо, то все таки значна частина фінського помосту й півострів Кола зістануть при Східній Європі. Таксамо черен Польщі при таких

¹⁾ Nouvelle Géographie universelle. T. V. ст. 277—918.

²⁾ Europa ст. 689 дд.

³⁾ Grundzüge der Länderkunde, I. ст. 533 дд.

розмежовуванню остає при Східній Європі. Натомість інші безсумнівні часті Східної Європи полишають ся поза нею. Та годі нам ту запускати ся в широку критику природної вартности західної границі європейської Росії. Сеж загально звісна річ, що нинішні політичні границі великої більшости держав Європи не є в згоді з природою зачеркненими межами, що простори обняті сими державами не є ніякими природними одиницями. Тому наукова географія мусить як найострійше поборювати всякий нахил до давньої звички: ділити земні простори після політичних границь. Вони ще до того підлягають постійним колибанням і змінам. Для коротковічного чоловіка-одиниці вони на сповид видають ся тривкі. Вже для історичної науки, котра оперує сотками й тисячами літ, політичні границі се короткотривалі лінії. Щож доперва для природописних наук — отже й для географії! Для неї нинішні політичні границі се довільні лінії, що значать тільки малу хвилю супроти мільонів літ розвитку землі.

Длятого мусимо пошукати для Східної Європи тривкіших меж як нинішня західна межа Росії. В сій цілі розглянемо наперед дотеперішні проби потягнення научно основаної західної межі Східної Європи.

Від недавна прийняло ся, вести західну межу Східної Європи прямою лінією, що сполучує Балтійське море з Чорним. Звичайно беруть лінію від устя Німану до усть Дунаю, там де ширина європейського континентального кадовба нагло спадає на половину свого розміру (1150 км.). Сю приблизно лінію потягнув Парч¹⁾, кладучи східні межі Середній Європі. Оглядають ся на сю межу більше або менче пізнійші дослідники цієї квестії. Є різні варіанти цієї лінії (Мемель — Бургас, Мемель — устя Дунаю, Пілява — Одеса, устя Висли — усте Дністра і т. и.) — всім ходить тільки за се, щоби в головних основах зазначити місце, де оба малі середземні моря Європи: Балтійське й Чорне найбільше до себе наближають ся. Геттнер²⁾ приймає за прибілизу межу Східної Європи лінію Курійський гаф — усте Дунаю. Між цією лінією та 18° східної довжини має лежати переходова країна, в котрій зустрічають ся середно- й східно-європейські прикмети. В практичнім переведенню сего свого поділу прилучає Геттнер конгресову Польщу й західну Галичину до Середньої Європи, натомість східну Галичину, Буковину й Молдаву включає

¹⁾ Mitteleuropa, Gotha 1904, ст. 4 д.

²⁾ Hettner. Grundzüge I, ст. 232.

у Східну Європу¹⁾, підчас коли Парч, потягнувши свою згадану межу між Середною та Східною Європою, держить ся в практиці (себто при описуванні Середної Європи) таки політичних границь.

Політичних границь держить ся також Філіпзон у своїй гарній книжечці, признає однак, що робить се з внішного примусу і виразно зазначає, що Польща належить уже до Середної Європи²⁾. Докладно західної межі Східної Європи він не визначає.

Цілком оригінальний є погляд на західну границю Східної Європи Е. Гансліка. Мішу його ту тому, що він таксамо як поділ після нинішних політичних границь є оснований виключно на антропогеографічних критеріях. Ганслік думає, що найважніших різниць межі Сходом а Заходом Європи треба шукати на культурно-географічнім поли. Про основи його поділу буде нагода говорити пізнійше. Ту досить буде подати, що Ганслік проводить границю між Східною та Західною Європою попри Королевець, Познань, Вроцлав, Відень, Градець, Трієст³⁾.

Ганслікова межа тим різнить ся від звичайно прийманої граничної лінії, що від південно-східного кута балтійського моря прямує до Адрії замість до Понту, та що йде клесами цих зазублень, що їх поробив історичний розвиток у німецько-славянській етнографічній границі. Ганслікова межа не дуже відбігає від політичної границі Німеччини з Росцією та здавна австрійських країв з Галичиною, Угорщиною і Хорватією. Цей шлях політичних границь був довгий час конвенціональною східною межею Середної Європи. Бачимо се пр. у Вагнера, Пенка й Кірхгоффа⁴⁾. В найновіших часах шукав Браун східної межі Середної Європи цілком аналогічно до Гансліка там, де кінчить ся ні-

¹⁾ Grundzüge etc. I, 375 д. 526 дд.

²⁾ Landeskunde des europäischen Russlands nebst Finnlands. Leipzig 1908, ст. 7 д.

³⁾ E. Hanslik. Kulturgrenze und Kulturzyklus etc. Petermanns Mitteilungen. E. H. 158. 1907. Kulturgeographie der deutsch-slavischen Sprachgrenze. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Jg. 1910. Die Menschheit in 30 Weltbildern, Wien 1917, K. 3. Österreich, Wien 1917. Диви А. Grund y Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte Jg. 1908, ст. 538 дд.

⁴⁾ Guthe — Wagner. Lehrbuch der Geographie. 1883. II., ст. 528. Länderkunde von Europa, I. 1. Petermanns Mitteilungen Jg. 1905. Lb. Nr. 65 Didaktik und Methodik des geographischen Unterrichts. München, 1906, XI. 34.

мецький тип господарства й осель, там де лежать давні граничні пуші¹⁾). Виходила би отже ту подібна границя як у Гансліка.

Про новіші погляди Зупана, Пенка, Гассінгера я вже висше згадував. Варіянтom їх являєть ся також погляд Зіферса²⁾). Він кладе між Середну та Східну Европу слідуочу межу: Рига — Ковно — шлях Німану — Городно — Берестє — Буг — східна границя Конгресівки й Галичини, а потім або Дністер або Прут.

Та вже досить розгляду сих межових проєктів. Головно останних пару років світової заверюхи наплодило їх доволі. З'осібна для т. н. Середної Європи, якої східна межа — zarazом західна для Східної Європи — підпала найріжнороднішим комбінаціям ріжних учених, політиків і публіцистів.

Обовязком географа є що правда реєструвати такі проєкти пб., коли вони мають наукову основу. Однак — можна се вже відразу сказати — держати ся їх невільничо годі. Переважна більшість західно-європейських географів так дивно мало обзнакомлена із Сходом Європи, що годі серед них не то вже шукати авторитету а навіть доброї поради. Тому то мусимо в отсих стрічках зачинати межову роботу цілком від самих основ.

Перша справа, якою мусимо ту зайняти ся, се питанне, чи маємо зачисляти Фенно-Скандію до Східної Європи. Е. Зюсс, розглядаючи історію розвитку нинішньої земної поверхні і класифікуючи після него земні простори, злучив великий простір на півночі й сході Європи в одну „російсько-скандинавську тафлю“. Єї ціхою має бути се, що від архейської ери не було ту фалдовання. Виходячи від морфольогічно-тектонічних основ приймає тому Філіпзон російсько-скандинавську тафлю також яко окрему одиницю висшого ряду в Європі. В його гарнім підручнику йдуть безпосередно по собі описи Скандинавії й Росції³⁾).

Однак виходячи навіть з чистого морфольогічно-тектонічного становища ніяк не можна причислювати ні Скандинавії ні Фінляндії до Східної Європи. З північно-східної і південно західної сторони вдають ся глибокі врізи Білого моря й фінського заливу в сушу й виразно відтинають фінський поміст, а з ним розуміеть ся теж Кола й Скандинавію від східно-європейського пня, якого головною ціхою є сута континентальність і слабке

¹⁾ G. Braun. Deutschland. Berlin 1916. I., ст. 1. Mitteleuropa und seine Grenzmarken. Leipzig 1917, табл. II.

²⁾ W. Sievers. Akad. Rede zur Jahresfeier der großherzogl Hessischen Ludwigsuniversität. Gieszen 1916.

³⁾ Europa ст. 22 д. 633 дд.

поземе розчлененне. Виразна повздовжна заглибина, в котрій лежать озера Ладога й Онега, лучить Біле море з фінським заливом і довершує виразности границі. На схід від неї лежить плосковерстована плитова країна Східної Європи, на захід кадовбова скиба Фінляндії й Скандинавії, яку назвав Зюсс балтійським щитом.

Вже сам один погляд на обриси Фенно Скандії показує нам, що маємо тут до діла з простором чужим східній Європі. Західна часть Фенноскандії творить виразний, „добре схарактеризований“ півострів, що зріс ся з материком на просторі не цілих 500 км., за теж на просторі 4500 км. є обмежений морем¹⁾. До того скандинавський півострів се найбільший півострів Європи, який годі вважати відчлененням тільки східної її части.

Будова берегів Скандинавії так відмінна від звичайного для Східної Європи типу побережа, що й ту виходить непоборима трудність удержання Скандинавії в тіснійшій звязи зі Східною Європою.

Анальогічні питомі прикмети показує хоч у дещо слабшій вимірі Фінляндія з Колою. Коли поливитись на них, не оглядаючись на нинішні політичні границі, зразу побачимо, що се краї з таким же самим виразним півостровним характером як Скандинавія й злучені з нею що до пологої будови без порівняння сильнійше як із Східною Європою. До того треба пам'ятати, що нинішній фінський поміст дуже молодий. Погляціальне Йольдієве море цілком відділювало Фенноскандію від Східної Європи. Ще пізнійше Літорінове море лишало мабуть теж тільки пару вузких перешийок для сполуки²⁾.

На геологічно-тектонічному полі відкрив що правда Зюсс декілька головних великих черт, поспільних для Фенноскандії та Східної Європи. Однак для географічно-морфологічного погляду се не є міродатні черти. Тектонічна будова є для чисто геологічного погляду рішаюча, для морфолога рішають у першій мірі форми поземелля.

Фенноскандія складаєть ся в своїй північно-західній, приокеанській полосі з прастарої каледонської фалдовини, її північні наконечники належать до системи Уралідів, усе проче се т. н. балтійський щит. Тільки південний наріжник Шонен'у показує свою приналежність до північно-німецької скибовини. Довжезна

¹⁾ Hettner. Grundzüge etc. I, ст. 143.

²⁾ Диви. Atlas de Finlande, II Ed. Helsingfors 1910. Карта ч 5.

смуга верховини, що творить неначе хребетний стовп півострова, обіймає собою так каледонську фалдовину як і сумежні части кристального масиву балтійського щита. Се морфольогічний елемент, що дуже сильно акцентує самостійність Фенно-Скандії супроти Східної Європи. Склад і структура балтійського щита, його зглядно значна висота (середня висота Скандинавії виносить 428 м.), велична і своєрідна роля ледової доби в утворенню його поверхні, його специфічна гидрографія ітд. ітд. безумовно велять морфольогови не причислювати Фенно-Скандії до Східної Європи. Годі на сім місци наводити більше як цих декілька думок, вже й цього стане, щоб оправдати наше негативне становище.

Тому то на мою думку належить провести західну границю Східної Європи так, аби вся Фенно-Скандія остала поза нею. Тим робом західна границя Східної Європи йти ме від південного кута Онежського заливу спершу на південь а потім дугою на південний захід, минаючи сточище Водли до берегів озера Онега. Від цього озера вона прямує здовж ріки Свіра по його північному боці до озера Ладога, звідсиж лінією приблизно Кексгольм — Віборг до фінського заливу балтійського моря.

Звідси починаєть ся балтійська, морська межа Східної Європи. Вона може ще більше виглядає сумнівна як межа супроти Фенно-Скандії. Головно в останніх роках відзивало ся багато (правда переважно ненаукових) голосів, що цілком відкрито твердили, що т. н. балтійські краї Росії просто належать до Середньої Європи. Від Східної Європи їх треба відлучити так з морфольогічного як і культурно-географічного мовляв огляду. Науковий вислів сим поглядам надав Гассінгер¹⁾, умістивши між головними областями Європи т. н. балтійську Европу, що обіймає Швецію, Фінляндію без Коли та східно-європейські балтійські краї. Таке межованне що найменше довільне. Чому пошматовано Фенноскандію? Чому загорнено до „балтійської Європи“ безсумнівні частини плитової країни Сходу? Чому не розтягнуто „балтійської Європи“ теж на „суто-балтійські простори Німеччини? З усього видно, що воєнно-політичні згляди й у Гассінгера стояли на першій місци.

Певне, що такі самі країни донних і наконечних морен обрамлюють балтійське побереже в Середній як і в Східній Європі. Певно, що кожне зачинене в собі середземне море ви-

¹⁾ І. с. ст. 478.

датно об'єднує землі над ним положені. Однак сего таки за мало, щоби виставляти на сій основі одну з головних областей Європи.

Тим менше право маємо забирати східно європейські балтійські краї до Середньої Європи, на цій основі, що й там є землі цього типу. Тільки так можна виразити безсторонно дотичний аргумент всіляких середноєвропейських політичних географів. Та забувають всі вони, що питомі для балтійських країв гляціальні форми поземелля, які вони мимовільно вважають критерією приналежности до Середньої Європи, розвинулись саме найгарнійше поза її межами. В північній Німеччині вони що правда найгарнійше розсліджені й ця обставина веде багатьох на хибну дорогу.

Країни донної й наконечної морени простягають ся здовж побережа балтійського моря одним неперірваним вінком так у Середній як у Східній Європі. Протягнути впоперек цього вінка межу згаданих двох частин Європи годі без якого доброго граничного стовпа, котрий находиться мусить зараз поза межами надбалтійських моренних країн.

Сей граничний стовп Середньої Європи находимо в природній області Польщі. Думаємо ту про етнографічну Польщу, а не про Польщу, яку ставляють географічною одиницею найновішій польські географи Ромер¹⁾ і Павловский²⁾. Етнографічна Польща дійсно припадає своїм обсягом приблизно на одну з природних країн Середньої Європи, натомість Польща сих новітніх польських географів се давна історична Польща з Литвою з перед 1772 р., а може й із часів найбільшого засягання отсего минулого державного твору, се Польща політичних мрій імперіялістично настроєних діячів польського народу. Се „Польща“, обіймаючи без розбору части Середньої і Східної Європи, в межах, що їх поставили на короткий час історичні події, а не на віки природа, не може бути ніяк вважана природною, фізично-географічною одиницею. Таксамо ні одна антропогеографічна критерія не може оправдати приймання цієї „історичної“ Польщі за якогонебудь роду одиницю. Навіть нинішні держави, окружені докладно визначеними границями, котрих боронять від нарушення міліонові війська, не можуть бути для нинішньої географії поділовими оди-

¹⁾ Encyklopedia polska т. I, ст. 1 дд. Atlas Polski 1916.

²⁾ Geografia Polski. Львів 1917.

ницями. Щож доперва держава, яка від півтора століття перестала існувати!

Томуто, говорячи про Польщу, все мати мемо на думці тільки етнографічну Польщу. Вона припадає своїм обсягом у дуже великім приближенню на сю природну одиницю серед країв Середньої Європи, котрій по всякому закону припадає ім'я Польщі. Се країна простором на чверть мільйона км.² за велика, що обіймає частъ західних Карпат і їх передища, опираєть ся об відприски Судетів і має свою питому скибову верховину, яка творить найдальше висунений на схід причілок NW європейської скибовини. До цієї географічної одиниці належать ще й плитові країни довкола скибовини, кусень країни великих долин і надбалтійської моренної країни між 16° та 23° східної довготи. Симфонія ось якого тризвуку: фалдовина, скибовина, низ, яка по думці Парча¹⁾ є признакою для всякої середно-європейської країни, є без ніякого сумніву прикметна і для Польщі.

Ось чому треба Польщу поставити цілком поза межі Східної Європи. Вона показує природне спорідненне куди ближше зі Середньою як зі Східною Європою. З цією послідною єї так як нічо не вяже, хоч східна межа Польщі таксамо відкрита як і західна, хоч і сюди і туди є гідрографічні звязки, кліматичні й фитогеографічні переходи. Морфольогічно-тектонічні відносини одні дають тривку основу природописній індивідуальности Польщі. Другу дають етнографічні відносини. Як физична будова Польщі так і єї антропогеографічний тип велять єї відлучити від Східної та причислювати до Середньої Європи. Тільки трагічні перерви в антропогеографічному циклеві Східної Європи позволили сягнути сюда Польщі. Колиж розвиток Східної Європи, поборовши перерви, знов пішов у перед, роля Польщі на Сході Європи мусіла скінчитись. Усі антропогеографічні предмети й явища, звязані з колишньою експанзією Польщі на Схід, за сей зглядно короткий час півтора століття на наших очах зниділи дуже сильно. Поза етнографічними острівцями та діаспорою Поляків, поза деякими культурногеографічними проявами, поза дійсністю розміщення жидівського елементу і т. и. остала сливе тільки східна етнографічна границя суцільної польської національної території як важний антропогеографічний факт. Ся границя при-

1) J. Partsch. Mitteleuropa. Gotha 1904, ст 4.

падає у великім приближенню на східну границю природної області Польщі.

На сих основах поведемо західну межу Східної Європи від устя Німану вододілом між ним та Преголою в околицю Сува-лок та звідси приблизно 23-им полуденником до устя Тисьме-ниці в Вепр, потім горі рікою Вепром до його жерела та до ріки Сяну коло Ярослава та Перемишля, де стрітимо новий гра-ничний знак Східної Європи — карпатську верховину.

Чому як раз сюда а не течвою Висли тягнемо східну межу Польщі, легко пояснити. Звісно, що в однім місци переходять формації польських скибових гір на правий беріг Висли, та що течва сеї ріки як і деяких правих вже єї приток є в тісній звязи з провідними лініями польської скибовини. Випадає тому поли-шити доволі широку полосу (впрочім переважно плитову) по правім боці Висли при Польщі й тим самим при Середній Європі.

Чому ведемо сю границю до Карпат саме коло Перемишля, на се є причини виключно фізично-географічної натури. Коло Перемишля наступає в карпатській верховинській системі значна переміна. Напрям Карпат ту нагло заломлюєть ся і переходить з приблизно рівнобіжникового в південно-східний. Під самим Перемишлем помічаємо навіть наглий залім напряму складок прямо на полуденниковий (по Хирів)¹⁾. Се відгомін стрічі молодой карпатської фалдовини з прастарою скибою Поділля — цього причілка українського горсту²⁾. Під впливом цеї стрічі флішева полоса Карпат, а радше полоса підбескидського накриву, роз-вернувшись широко й далеко на північ, та вкривши на широкім просторі автохтонне підложе, тут, на меридіянї Перемишля нагло загинаєть ся на південь і з'ужуєть ся. Розверненню пособив напрям вислянського лому, загненню й з'уженню напрям нако-нечних щиблевих ломів Поділля.

До того й загальна морфографія карпатської системи ве-лить у сім місци шукати важної зворотної точки в будові цілої верховинської системи Карпат. Реман приблизно в сім місци

¹⁾ У. Недзведський. *Przyczynek do geologii pobrzeża Karpat prze-myskich*. Kosmos, 1901, ст. 224.

²⁾ Ливи V. Uhlig, *Bau und Bild der Karpathen*. Wien 1903, ст. 217
Карта. *Über die Tektonik der Karpathen*. Sitzungsberichte der Kais.
Akademie der Wiss. Mat. nat. Kl. Bd. CXVI. Wien 1907. Abt. I, ст. 871
дд. карта.

поклав свою границю між західними та східними Карпатами¹⁾. Стрівігор, Сян, Ослава, Лупківський провал і Лаборець творять таки найліпшу границю між Низьким (лемківським) та Високим (бойківським) Бескидом²⁾.

Східні Карпати творять дальший шмат західної межі Східної Європи. Кладу її на цілий їх засяг, себто від перемиського загнення аж по брашовську заглибину та лінію Яломіци, там де кінчить ся фалдовина флішевої полоси Карпат. Ту поклав Угліг також кінець дійсних Карпат та початок трансильванських Альп³⁾.

Виринає питання, де приділити отсю частину Карпат, що творить на таким значнім просторі межу Східної Європи? Дотеперішній звичай велить містити їх у Середній Європі. Приналежність Карпат до південно-європейської фалдовини також каже ставляти їх поза Східною Європою. При відмежовуванні Європи від Азії держали ся ми засади не ділити граничних гірських системів здовж хребетної лінії між дві части світа.

Однак всіх цих основ годі примінити до верховинських системів, котрі розділюють поєдні області, групи країв, краї, землі. Ту нераз приходить ся бачити, що якась верховина стає так дуже інтегральною частию двох сумежних географічних одиниць, що ні одна ні друга не може бути подумана без одвітної часті цієї верховини. Піренеї безумовно належать до піренейського півострова, себто до південної Європи, однак годі подумати собі південної Франції без її піренейського участка. Таксамо Альпи, граничні гори між середною та південною Європою не дадуть ся ні одній ні другій відібрати.

В таких випадках мусить описова географія йти на компроміси й вести межі або вододільним хребтом, або антропо-географічними границями. Так є в Альпах, Піренеях, Юрі, Боре-зах, так може бути і в Карпатах.

Східні Карпати мають деякі ціхи Східної Європи: морфологічну й геологічну одноманітність на великих просторах, також клімат і рістню, що надто вже сильно нагадують Східну Європу. Одноманітність флішевої серії так підбескидського, як і бескидського накриву, в сполуці з такоюж одноманітністю підкарпатського міоцену є так знаменна, що незначні останки

¹⁾ A. Rehman. Karpaty. Львів 1895. ст. 56 дд.

²⁾ S. Rudnyékyj. Ukraina Land und Volk. Wien 1916. ст. 28 д.

³⁾ Bau und Bild der Karpathen, ст. 656.

скалкового й буковинсько-семигородського накриву і вулканічний вінець нутра не можуть як слід затерти основного вражіння. За одноманітністю геологічного складу, за великочертністю тектонічних рухів, йде вбогість морфологічних форм, що вражає у східних Карпатах всякого дослідника, що бачив хочби західні Карпати. Правда, в порівнянні до одноманітності східно-європейських плит і низів, дивують нас навіть східні Карпати багатством форм. Та далеко їм дуже до типових складчастих верховин середньої чи південної Європи.

Тож коли вже не яло ся без обиняків причислювати східних Карпат цілком до Східної Європи, то належить їх бодай установити межовими горами й аж по їх вододільну лінію розширити східно-європейський комплекс країв.

Цілком не булоб теж дивне, якби прилучити до Східної Європи цілі флїшеві східні Карпати, аж по внутрішні старші пологи. Аналогій такого поступовання маємо (пр. хочби в Альпах) дуже багато.

Від закруту карпатської дуги коло Брашова вже лиш дуже недалеко до Чорного моря, що творить південну межу Східної Європи й Європи взагалі. Проведення межі не натрапляє ту на ніякі труднощі. Молдавська плита¹⁾ безсумніву належить до української групи височин, отже й до Східної Європи. Волоський низ се гарна аналогія до льомбардсько-венецького низу й безумовно мусить причислюватись до південної Європи, коли за приміром Гассінгера не прилучимо цілої півночі балканського півострова до Середньої Європи.

Стара кіммерійська фалдовина Добруджі теж найде найліпше приміщення поза східною Європою і хоч вона тісно споріднена з Яйлою, то таки надаєть ся таксамо як та тільки на граничний стовп. Томуто лінія, що веде прямо від брашовської заглибини до устя Дунаю й до Чорного моря є найліпшим закінченням західної межі Східної Європи.

Тим робом покінчили ми встановлення північної і західної межі Східної Європи. Південна й східна межа її сходять ся в цілости з південною й східною границею Європи яко цілости. Єї визначили ми висше — тепер перейдемо до дальшого питання, связаного з проблемом становища України в Східній Європі.

¹⁾ А. Penck, die Ukraina I. с. 5. А. ст. 21 д.

Звучить це питання: В яку категорію географічних одиниць треба ставити Східну Європу? Чи вона методично беручи рівня Південній та Західній Європі чи може ось Великобританії, Німеччині, Італії?

По цім усім, що ми вже в сій розвідці на різних місцях сказали, нема ніякого сумніву, що Східну Європу треба вважати великим комплексом країв, а не поодиноким краєм. Це певне, що Східна Європа єсть поняття підрядне тільки поняттю Європи яко цілоти, що це поділова одиниця тільки одним ступенем низша від найбільших поділових одиниць — „частей світа“. Ще більше! Східна Європа своїм положенням і величиною може бути протиставлена не вже Середній, Західній чи Південній Європі, а цілій прочій Європі. Зупан висловив се цілком недвозначно (l. c.). І не було се ніяке відкриття а тільки смілий висказ сего, що чути мусить всякий модерний землезнавець. Величезний контраст у розмірах, у відносинах між морем та сушею, у величній одноманітності складу й будови й перевазі ровеней на Сході та ріжнотності останньої Європи, контрасти в гидрографії, кліматі, котрий на Сході так далеко відбіг своєю континентальністю від океанічності на Заході, своєрідність Сходу в його рости́нних полосах — все те запевнює Східній Європі дуже виразно зазначену самостійність супроти всеї останньої Європи. А що вже говорити про антропогеографічні противенства між цими обома головними областями нашої „части світа“!

Тому то нема ніякого географа, що не вважав би Східної Європи географічною одиницею, що аналогічна бодай середній чи південній Європі. Треба тільки заглянути до якого небудь підручника описової географії, щоб найти там поняття Східної Європи як географічної одиниці висшого ряду, котру мож протиставити не тільки пр. Середній Європі, але й усій останній Європі.

Та так є лиш у теорії. В практиці виглядає річ цілком инакше. В практиці трактуєть ся Східна Європа не тільки що не обширнійше а таки куди скупійше, коротше, побіжнійше як який небудь з поодиноких країв Європи пр. Франція, Італія, Німеччина, хоч се географічні одиниці низші бодай о оден а радше о два ряди від географічної одиниці в роді Східної Європи.

Візьмім цю справу чисто механічно й погляньмо, скільки місця присвячує наукова описова географія Східній Європі. Образ вийде дуже сумний. В описі Європи Філіпзона займає Східна

Європа тільки 50 сторінок друку (на 710!)¹⁾, у Геттнера 65 сторінок (на 694!)²⁾, у Кірхгоффа підручнику географії Європи займає Східна Європа тільки 336 сторінок³⁾, опис останніх країв заповняє натомість чотири грубезні томи. Ще найбільший зглядно розмір має опис Східної Європи в знаменитім творі Реклю, бо займає там звиш дві третини одного з п'ятох томів, Європі присвячених⁴⁾.

Коли зважимо, що пр. у Геттнера опис балкансько-грецького півостова має лиш 9 сторінок менше як опис цілої Східної Європи, коли побачимо, що в книзі Філіпсона Франція чи Італія навіть піренейський півостров займають кожда для себе дещо більше місця як Східна Європа, котра прецінь творить цілу половину континенту, то диспропорція ще більше кинеться в очи. Чи ж можна як слід представити простір п'ятох мільонів квадратних кілометрів на стільки само або й менше сторінках, що инший простір в десятеро або й п'ятнайцятро менчий? Чи карти в розмірі 1 : 40,000.000 вистарчають, щоби Східну Європу досить докладно представити, коли рівночасно такі скандинавські краї з двайцять разів менчим населенням представлені в подвійно більшому розмірі? Маю ту на думці методичний атлас до географії Європи видаваний тепер Фрідеріхзенем⁵⁾.

На так маленькім числі сторін, як його призначають найліпші підручники описової географії на опис Східної Європи, не мож ніяким робом помістити такої кількості матеріалу, яка є конечна хочби для побіжного опису таких величезних просторів як простори Східної Європи. Мапки таких розмірів як у згаданім атлясі прямо не надаються до ніяких основних студій. Мов на глум носить цей атлас назву методичного. Бо якаж се методика, що збуває цілу половину Європи на малесеньких мапках, а поодинокі краї останньої Європи буде представляла в десятеро докладнійше?!

Бачимо з того, що вже саме механічне розуміння справи показує нам сумний стан описової географії Східної Європи. Ще гірший образ вийде, коли розглянемо справу мериторично. Ма-

¹⁾ A. Philippson. Europa, ст. 661—710.

²⁾ A. Hettner. Grundzüge I. ст. 477—542.

³⁾ Länderkunde von Europa. III. Bd. Leipzig—Wien 1907.

⁴⁾ Nouvelle géographie universelle, T. V. Paris 1880 ст. 277—918.

⁵⁾ M. Friederichsen. Methodischer Atlas zur Länderkunde von Europa. 1. L. Ost Europa und die Ostseeländer. Hannover und Leipzig 1914.

теріал поміщений хочби в найліпших підручниках є правильно дуже скупенький, обробленне його дуже поверховне, всюди аж кишить від усяких загальників, які мають зарадити недостачі основности. А вже найгірше це, що на кожному кроці повно недокладностей, непорозумінь, ба фальшів і неправди. Загальна сума відомостей про Східну Європу в західно-європейській географічній літературі випадає в результаті дуже маленька.

Причина цього сумного стану лежить не в чім іншому а в чім, що Східна Європа є західно-європейським ученим менше знана як (кажемо без пересади) більшість позаєвропейських країв. В деяких царинах описового землезнання Східної Європи є ще сліди деякого знання, поза тим панує просто ігноранція, яка нас місцями прямо поражає¹⁾.

Які причини цієї ігноранції нелегко збагнути. Певно є декілька легко зрозумілих причин — наведу їх низше — що самі кидають ся в очи. Однак маю вражіння, що вони не вистарчають для повного вияснення справи. Є ту щось невлівиме — щось, що назвавбим недостачею інтересу в Західній Європі для Східної. Це в кожному разі досить дивна проява. Описове землезнання, яке природописна наука повинно мати однаковий інтерес для усіх країв землі. Тимчасом ту бачимо щось инакшого: недостачу інтересу, котра межує з ігнорованнем. Землі Середньої, Західної, Південної Європи тішать ся великим заінтересованнем, таксамо всі позаєвропейські краї — Східна-ж Європа творить неначе дивний виїмок.

Поміж ясними причинами малого знання Східної Європи висуває ся на перше місце без сумніву слабке поки що дослідження Східної Європи. Згаданий саме брак інтересу перепиняв західно-європейських учених досліджувати основніше Східну Європу, до того в Росії все була дуже мала спромога чужинцями досліджувати краї. Самаж російська наука ніяк дотепер не змогла розслідити Східну Європу бодай у далекій анальорії так, як досліджена Західня Європа. Це — думаю — стоїть у тісній звязи із загально дуже низьким ступенем просвіти в Росії. Хоч від хвилі з'європеїзовання її витрачувано величезні суми на планкання висшої науки, на коштовні подорожі, музеї та ріжні інші

¹⁾ Диви Rudnyékyj, Einige Bemerkungen über die landeskundliche Literatur Russlands. Mittheilungen der k. k. geogr. Gesellschaft in Wien. 1916 ст. 615 дд.

научні інституції, то се небогато допомогло. Низький рівень просвіти зробив те, що не змогла виробитись отся сіра маса дрібних наукових робітників, місцевих дослідників, котра на Заході так дуже пособила научним досліддам, усюди проторюючи їм дорогу. Хоч може й булиб найшли ся люде, що змоглиби поставити землезнання Росії на гарнім ступени, та не було призбираного доволі матеріялу для такого діла. Тому то й загальний образ землезнання Східної Європи доволі дивовижний. Ледви ту й там подибуємо якийсь проблем чи закуток краю гарно досліджений, поза сим зійуть величезні прогалини, не виповнені нічим або тільки псевдонауковим хламом. Така нерівномірність в обробленню дуже прикра для всякого, що хотівби на основі призбираного вже матеріялу зложити сякий такий образ цілості. Ця синтеза мусить випасти або дуже бідненька фактами або дуже нерівномірна. На доказ правди моїх слів наведу факт, що основні черти будови поземелля європейської Росії пізнані добре що йно в останніх десятиліттях минулого віку, завдяки працям Тілла¹⁾, а уралсько-балтійській і уралсько-карпатський хребти покутують ще й дотепер на сторінках різних книжок. Що вже й говорити про новітню морфологічні дослідди!

З тим сумним станом розслідження Східної Європи вяжуть ся (може навіть як причина з наслідком) неясне становище землезнання на університетах. Катедри і інститутів для географії на західно-європейський, спеціальнож німецький лад нема. Є катедри фізичної географії, які займають звичайно метеорологи, фізики і т. и. Не видно, щоби де небудь там трактовано землезнання з модерної точки погляду, себто як самостійну галузь знання з виразно зазначеними завданнями й методами.

Томуж і наслідки мусять виходити безумовно погані. Російська наука дотепер не спромогла ся на дійсно науковий, обширний підручник географії Східної Європи. Від 80-их років минулого століття заступав його місце великоруський перевід V тому географії Реклю з доповненнями Іностранцева, Воейкова, Бекедова, Богданова і и.²⁾

Що йно в 1899 р. появил ся перший том великого збірного видання, яке мало в 22-и томах подати докладний геогра-

¹⁾ A. Tillo. Carte hypsometrique de la Russie d' Europe. St. Petersburg 1889. 1 : 252000. II видання. 1 : 1680000 обмежене на західну часть, Петербург, 1897.

²⁾ Земля и люди. Всеобщая география Элизе Реклю. V. 1. 2. Спб. 1883/4.

фічний опис усеї російської імперії. Редакцію цього видання взяли на себе В. і П. Семйонові Тяншанські та В. Ламанській і прибрали собі багатьох співробітників¹⁾. Та щож! Вийшла в світ вже сливе половина намічених томів і не заповнила майже ніякої з прогалин, що з'яли й з'яють в землезнанню Східної Європи. Ціле видавництво мож сміло назвати цілком хибленим. Це не є ні підручник ні „бедекер“, ні научна книга, ні популярне видання. А вже найгірше це, що автори й редактори здаєть ся мають про завдання й методи географії такі поняття, які були в західній Європі перед 50 або більше роками. Морфольогію заступає в отсїм видавництві дивна лемішка з топогеольогії й морфографії, в гидрографії, кліматольогії, описі фавни й фльори не слідно ні крихти географічного погляду, антропогеографії нема цілком — є тільки коротенька історія, побіжна етнографія й пребогато негеографічної статистики. Топографічна часть (звичайно половина тому) це чистий Бедекер тільки не так повний як такі червоні книжочки звичайно бувають. Про одвітне трактованне природи краю, як цього невможно вимагає методика новітньої географії, нема в „Россії“ Семйонова й бесіди. Мимовільно дивуєш ся, що в ХХ-ім віці, коли землезнання зробило такі величезні поступи й виробило собі таку гарну методу в описуванню країв і земель, можуть появляти ся того роду, ще й до того так широко закросні й гарно вивіновані видавництва, що нагадують своїм укладом і характером ці сумні часи розвитку землезнання, колито по банкрутстві рїттерівської системи треба було географам з трудом шукати нових доріг у методиці.

Тож можна сміло сказати, що (сумно та правдиво) такою публікацією як „Россія“ Семйонова не мож зарадити великим недостачам у землезнанню Східної Європи.

Присвятив я дещо часу цьому видавництву не для його самого, бо се не виправдувалоб мене. Ходить мені за щось багато важнійше. А саме це видавництво найгарнійше нам показує який лихий є загальний стан землезнання Східної Європи. Як вимагати від західно-європейських учених, німецьких, французьких, англійських чи інших, щоби вони багато знали з географії Східної Європи, коли найліпші (мабуть) географічні сили Россії можуть спромочи ся тільки на таку саме, розміром монументальну та змістом так бідну публікацію?

¹⁾ Россія, Полное географическое описание нашего отечества. СПб. Деврієнь, 1899 д. д.

Друга головна причина малого знання Східної Європи на Заході це незвісність або бодай мала звісність східно-європейських мов. Великоруська мова тільки дуже немногим географам поза Росією доступна, ще менше знають на Заході польську мову а вже української чи білоруської сливе ніхто не знає. Правда, що чисто географічна література на обох останніх мовах майже ніяка, на польській дуже невелика, та саме в помічних науках (головнож антропогеографії) багато дечого появило ся на цих мовах. Незнання східно-європейських мов ще зменчує суму географічного знання про Східну Європу на Заході, не дозволяє західно-європейським ученим самостійно творити синтези з сього матеріалу й видає їх на ласку всіляких „знавців Росії“, що не від нині баламутять не тільки ширшу публичну опінію але й забирають у свій сак часто густо навіть поважних учених.

Ту зустрічаємо ся з третою головною причиною незнання Східної Європи на Заході. Це є недостача жерельної критики. Вона безсумніву пливе з двох перших, саме наведених причин. Коли хтось про дану справу мало знає, бо вона 1) мало розсліджена, 2) представлена в незрозумілій мові, то дійсно трудно розчовпати, що в цій справі правдиве, а що ні. Однак саме в таких справах повинен кожен тямущий чоловік бути дуже обережний — тим більше учений в научній справі. Тимчасом якраз тут європейська наука дуже багато прогрішила. Коли всюди инде прикладаєть ся скальпель критики не раз аж занадто суворо, то в усіх справах дотичних Східної Європи жерельна критика дуже марненька собі. Це діймаючо відбиваєть ся головно в антропогеографічних квестіях.

Отсі всі причини складають ся на таке, що географічна наука що правда признає теоретично Східну Європу областю аналогічною до Південної, Західної чи Середньої, однак практично трактує її так як трактуєть ся кождий поодинокий край пр. Францію чи Італію. Це стан безумовно аномальний і вимагає негайної реформи. Мігби що правда дехто замітити, що при великочертній одноманітності Східної Європи годі широко її описувати, бо з усього того вийшлоби цілком ненаукове накопичення одноманітних фактів, які заєдно повторювались би. Прецінь одна околиця Східної Європи така мовляв подібна до другої, що докладний опис одної повторювавби тільки опис другої, без ніякої потреби.

Та такі заміти, що їх мож вичитати всюди *inter lineas* у всіх географів, що займають ся Сходом Європи, не мають

ніякої стійности. Бо Східна Європа далеко не так одноманітна як звичайно пишеться й говориться. Все велике, коли на него глядимо з далеку й незнаємо його як слід, видається нам одноманітне. Крім цього, навіть і куди більша одноманітність якся, що панує в Східній Європі, не оправдує цієї безпримірної побіжности, з якою світова наука трактує Східну Європу! Якже інакше виглядають описи пр. Північної Америки чи Африки, які на широких просторах не менше одноманітні як Східна Європа!

Ось чому виходить для описового землезнання Західної Європи конечна потреба: 1) Теоретичне розуміння Східної Європи як простору, методично рівновартного з іншими головними областями Європи, перевести в практику; 2) досліджувати Східну Європу на той сам лад і так само інтензивно як інші європейські, а бодай так як культурніші позаявропейські землі; 3) стремити до як найскоршого критичного зібрання всього географічного матеріалу про Східну Європу в одноцільний чи збірний географічний твір, великого розміру, що дававби гарну й достовірну основу дальшим студіям.

Коли вже для західно-європейського землезнання дає Східна Європа великі й важні задачі, то для східно-європейської науки вони ще без порівняння більші. При загально низькій стані науки (головнож географії) в Східній Європі, при так невеликій сумі знання про неї в західно-європейській науці є услів'я розвитку землезнання Східної Європи у східно-європейських народів доволі непригідні. На західно-європейську науку дивляться наче на взорець усі низші науковою культурою народи. Сеж як не мож більше знаменне, що Великоросси не спромігшися самі на опис Росії, переклали Реклю... Колиж сам взорець — західно-європейська наука — на сім полі так мало дає, то чиж дивниця, що зависима від неї східно-європейська наука на тімже полі так пиняво йде вперед?

Між усіма східно-європейськими спеціально українська географічна наука має нечувано багато до діла. Коли Біла Русь і Великороссія всеж таки більше притягали дослідників — перша близістю Німеччини й Польщі, друга близістю центрів російської держави, то Україна, не маючи за собою сливе ні одної з цих корисних прикмет, лишилась куди гірше розсліджена. До того прилучилося ще сороклітне культурне поневолення української мови як наукового орудника. Не диво тому, що на кожній місцині землезнання України зустрічаємо майже неймовірні про-

галини. За ними так як не видно цих небогато камінчиків, що надають ся до будови наукового землезнання України.

Та вернімо до методичних справ.

З дотеперішнього виходить без ніякого сумніву, що Східну Европу треба вважати одиницею висшого ряду. Виринає ось тут зараз дальше питання: Чи треба Східну Европу розглядати як оден край, що розпадаєть ся тільки на поодинокі землі, чи як комплекс і групу країв, з котрих кожен ділить ся своєю чергою на землі? На перший погляд це питання здаєть ся зайве, бож ми вже рішили, що Східна Европа є такою самою або й висшого ряду одиницею як пр. Південна чи Західна. А сеж безсумнівно комплекси країв. Однак придивившись близше, побачимо, що це питання не зайве. Ми вказали висше на різницю між теорією та практикою в трактуванні Східної Європи. Ся різниця виходить з того, що всі признають що правда Східну Европу одиницею висшого ряду, однак, наслідком переважно уроєної одноцільності, розуміють її все таки не як комплекс країв але як одноціальний край, аналогічно Франції й Німеччині.

Сю обставину легко пояснити. Простори, які мало знаємо, ми привиклі мимовільно вважати одиницями. Що йно поступ у пізнанню дозволяє вникнути глибше в єство даних просторів. А тоді їх „одноціальність“ щезає дуже скоро. Одноціальність Східної Європи дотепер ратували дві обставини: мале знання і політична єдність Східної Європи. Бо, хоч і як відпекують ся географи від сего, що вони мовляв малиби приписувати за велике значінне політичним границям при географічних поділах то все таки є щось у тім закиді. Дуже часто таки беруть ся політичні границі за підставу, фізично-географічні аргументи прикроюють ся вже потім... Східна Европа знаходиться з виємком Східної Галичини, Буковини й Молдави під російською владою — тож велике число географів залюбки вважає її одноціальним краєм не тільки політично але й фізично. Зівнішний знак цього кепського звичаю се назви: Европейська Россія, Россія, російська держава в Європі і т. д. на означенне Східної Європи.

Землезнавець, що звернув свою спеціальну увагу на Східну Европу, вже по коротких студіях помічає, що Східна Европа творить комплекс кількох великих країв, котрі не менше від себе різняться як Німеччина від Угорщини або й навіть Франції. Треба тільки прикласти відповідне мірило. При величезнім просторі є різниці в природі поодиноких країв Східної Європи такі

великі, що поділ цього комплексу на поодинокі краї являється конечним. Инакше потерпить на тім географічна наука. Це все невідкличний постулат науки, хоч і яка велика видається одноманітність Східної Європи, хоч і як сильна здавала ся до недавна її політична одноцільність.

Яких же критерій уживати нам, коли забираємо ся до поділу східно-європейського комплексу на поодинокі краї?

Без сумніву інших як у прочій Європі. У східній Європі недостає розчленення суші глибоко втисненими вітками океана, нема верховин що ділять краї між собою. До таких критерій дільби привикла західно-європейська наука, бо мала їх у себе. Не диво тому, що вона не могла ніяк взятись за поділ Східної Європи. Дільба Європи на природні одиниці все задержувала ся на довгій західній межі Східної Європи. На заході була безліч з'індивідуалізованих природописними критеріями країв, земель, сторін, околиць — на сході була одна, одноцільна, природна країна — Східної Європи. Всю останню Європу ділено завзято, мож сказати до несхочу — Сходу сливе не рухано.

Пристаючи до розгляду критерій дільби Східної Європи, мусимо тому рішитись не признавати поземому й прямовому розчлененню так великого значіння в Східній Європі, як у Західній. Незначні ріжницькі положення й будови верхні, гильольогічного складу й тектонічних відносин, одним словом такі ріжницькі, які в останній Європі моглиб різнити хіба землі та околиці, набирають у Східній Європі великого значіння яко прикмети поодиноких великих країн. Гидрографічні відносини грають у Східній Європі куди більшу роль як на Заході. Тесаме мусимо сказати про кліматичні відносини. Хоч ріжні дотеперішні (впрочім не дуже то наукові) авторітети всюди підчеркують і завзято боронять одноцільність „російського клімату“, то всякий безсторонний глядач пізнає відразу, що кліматичні ріжницькі між поодинокими краями Східної Європи не тільки теоретично існують але й дають ся відчувати (і то дуже різко) в цілім характері та спеціально економічній життю населення.

З кліматичними відносинами стоять у тісній злучі ростино-географічні. Поміж усіма фізично географічними відносинами саме їм припадає може найвизначніша роль. У рівнинних краях стає положення й розміщення різних ростиноних формацій дуже важним моментом. Краєвидний характер, загальна вдача й економічне життя населення — все те стоїть під непереможним

впливом рослинної крівлі, тим паче, що інші фізично-географічні елементи на рівнинах слабнуть у своїх впливах.

Крім сих фізично-географічних критерій мусить научна описова географія звернутись теж до антропогеографії за порадою, коли хоче, щоби встановлений поділ мав всесторонні основи. В таких просторах як Східна Європа набирають антропогеографічні елементи куди більшої ваги як деінде. Перше всього чоловік у розумінні наукового землезнання сеж тільки твір природи, єї інтегральна частина, що таксамо прикметна для даної країни як єї рістня чи звірня. Нема тому причини при встановлюванню поділу виключувати антропогеографічні критерії. Та є ще друга важна причина сего не робити. Пригадаймо завітну думку Карла Ріттера про непереможний вплив природи краю на народ, що його заселює, підім на хвилюку за Ріттерівською методою та роздивімо ся в історії різних народів Європи. Тоді можемо спитати: Чи се є річ без значіння, коли в Східній Європі, в сій області без природних меж (в західно-європейським розумінню) могло витворитись кілька самостійних окремих народів, котрі успіли вдержатись до нині, мимо нівелючих змагань усіх держав, що колинебудь володіли Східною Європою, з'осібнаж Росії? Сеж ясне, що саме ігнорування таких народів се найліпший доказ, що природні умови різних частин Східної Європи між собою є дуже різні. Чи не діяли ту ці часто заперечувані й признавані взаємні між землею й чоловіком? Здаєть ся що таки діяли!

Вже поверховного обізнання з описовою географією Східної Європи вистане вповні, щоби побачити ту кілька суцільних народних областей, які при близшім досліді показують не менчі різниці, як поодинокі народні області Середної чи Південної Європи. А їх прецінь вважаєть ся нині менче або більше разом природними областями! Не тільки на Заході й Півдні але й на Сході Європи примінило ся заселення й перетворення краю до його природи, таксамо ту як там зріс ся народ із землею. Антропологічно населення Східної Європи навіть мабуть менче перемішане як на Заході й Півдні, раса ту більше держить ся території, етнологічні культури народів Східної Європи між собою куди більше різняться як в останній Європі. Те саме можна *mutatis mutandis* сказати про мови, господарські відносини, політично-географічні різниці й різнопрямности.

Сі факти поучують нас, що в східній Європі не хибує критерій для поділу її на краї. Як побачимо низше, є їх цілий, ве-

ликий ряд. Одно тільки, що вживати сих критерій можна лишень з великим тактом а притім з великою універсальністю. Йти сліпо за західно-європейською наукою в сім випадку не мож — вона, як вже висше зазначено, східної Європи не знає, у себе-ж так багато такту й універсальности в дільбі просторів не потрібує. В середній, західній чи південній Європі кожна категорія фізично-географічних предметів чи явищ сама про себе дає основи до гарного поділу.

Все так було, є й буде, коли з критеріями, добутими на якімсь просторі приступимо до поділу другого простору, котрого природа инакша. Географічна наука на жаль що йно дуже недавно прийшла до з'ясування своїх дійсних завдань і метод. Тож і не дивниця, що на сій царині вона не виробила ще надійної методи. Цитована висше розвідка Геттнера се ледви перші кроки на сім поли.

Тож треба нам розглянутись за аналогією в інших науках, ось хочби в науці — сестрици географії — в геології. Порівняння й аналогії звичайно хромають, але мож досить сміло сказати, що географічна наука приступаючи до поділу східної Європи з критеріями добутими на Заході находити ся в тім самім положенню, в котрім була геологічна наука, коли вона взяла ся зі своєю на європейських відносинах опертою стратиграфічною системою до розслідув у південній Африці, Індії і т. д. Трудности були дуже великі, спершу міг дехто думати, що цілу систему треба буде перебудовувати. Тимчасом найшов ся добрий вихід — треба було тільки основно простудіювати відносини нових земель.

Остаючи при порівнянню, можемо тому й ми мати надію, що при основнійшій як дотепер розслідуванню східної Європи найдеть ся спосіб перевести єї поділ на природні області без великих перемін у дотеперішній методиці описового землезнання.

Приступаючи тепер до встановлення бодай тимчасового поділу східно-європейського комплексу країв, мусимо собі наперед витичити дорогу практичного поступовання. Перша витична основа мусить бути ось яка:

В східній Європі треба при дільбі шукати наперед не границь, а самостійних географічних одиниць.

В теорії ся засада мусить бути примінювана при дільбі всіх земних просторів — на жаль у практиці не все так буває. Ту,

в східній Європі ця засада мусить бути безоглядно примінена. Всі сливе межі, які дадуться потягнути в східній Європі, носять куди більше як деінде ціхи смуг, частенько дуже широких. Східна Європа се область повільних переходів: У неї ся прикмета куди більше вироблена як у якогонебудь іншого комплексу країв на земнім гльобі. Встановляти ту наперед границі, а потім вже прецізувати поодинокі краї — річ безнадійна. Необхідно треба тому наперед розшукати і всесторонно спрецізувати поодинокі природні одиниці країв, а потім вже значити їм границі. Границі річ все і всюди більше або менше конвенціональна, в східній Європі без сумніву більше як деінде.

Всякий, що хоч трохи обізнаний з предметом, почуває це вповні ясно, що дорога до беззамітного, наукового поділу східної Європи на поодинокі краї дуже довга і тяжка. Вона вимагатиме цілих десятиліть невсипучої праці східно- й західно-європейських землезнавців. Томуж то й поділ, що його виставимо в отсій розвідці не може бути нічим іншим як тільки першою пробою тимчасового поділу. Сей поділ однак старатиметься узгляднити всі географічні елементи так фізично-географічні як і антропогеографічні.

Дотеперішні поділи й проби поділів або зівсім не відповідають вимогам науки, або тільки в невеличкій мірі. Адміністративний поділ російської держави в Європі на комплекси губерній, губернії, уїзди не числить ся ніже з фізично-географічними, ніже з антропогеографічними критеріями. Ще дивнійше се, що також історичні границі рідко де вступають у свої права. Ледви ту чи там удержався кусничок давньої історичної границі, таксамо рідко попадаються клаптики природних меж. Коли розглядаємося серед сих офіційальних границь, то нераз приходить ся прямо дивувати ся мистецтву, з яким знехтовано всякі наукові основи межовання!

З осібна дуже незугарно представляють ся більші адміністративні одиниці Росії — групи губерній (генерал-губернаторства). Вони сконструовані так дивно, що не находять собі рівні нїде на світі. Не будемо ту говорити про конгресову Польщу (привислинські губернії), що стоїть у дійсности вже поза межами східної Європи. Її границі не обусловлені ані природними ані антропогеографічними відносинами, однак все таки наближаються подекуди до природи, вийнявши Холмщину та Сувальщину. Але що за чудасія пр. з т. н. „Західною Росією“! Типові прибалтійські землі пр. ковенська, виленська, витебська губернії по-

лучені не тільки з землями положеними на білоруській плиті (городнянська й минська губернії) але також з землями, що положені поза полозою поліських болот у обсязі української групи плит (Волинь і Поділля) в одну цілість. Тим робом зійшлися ту разом північні землі, що злучені всіми нитками з балтійським морем, що мають холодний клімат і своєрідні господарські відносини з типовими чорноморськими землями, що звернені природою й історією на південь до середземноморського світа, що мають південний тип клімату й звязані з ним господарські умови. Тільки додатково зазначу ту, що в „Західній Росії“ перемішані з собою без розбору лотиські, литовські, білоруські й українські етнографічні території. І то хрانی Боже! не так аби вони в цілості припадали на внутро меж цієї великої адміністративної одиниці! Тільки більшими чи менчими кусниками вони сюда належать.

Або що таке офіційна „Малоросія“? Ні вона покривається з якоюсь окремою країною, ні вона центром природної області України, ні вона сама по собі творить якусь типічну коли вже не замкнену в собі господарську область, ні вона не обіймає собою історичної „Малої Руси“. От злучено кілька губерній разом і край! Таксамо „Новоросія“. Правда, ту Чорне море єднає землі. Однак якже потягнені північні межі цієї великої (460.000 км²) області! Ось повідкроювано кусники української групи плит, дещо прикроєно з великоруської природної області й протягнулась вузька та довга країна від усть Дунаю поза усте Дону. Коби хоч захопила всю чорноморську низину аж по північну обногу Кавказу, щоби мож було сказати, що бодай одна природна область Східної Європи цілком ту ввійшла. А то ні! Та може найцікавіша зі всіх є „Східна Росія“, що простяглась впродовж 18 степенів ширини й бере в себе землі з можливо найбільшими природними й народними противенствами.

Дещо більшу вартність мають різні неофіційні поділи Росії після „природних і господарських прикмет“¹⁾. Вони почалися доволі рано. Вже в 1818 р. Арсеньєв подав поділ Росії на 10 областей: північну, алаунську, балтійську, низову, карпатську, степову, окську, волжську, уралську й сибірську²⁾. Дещо відмін-

¹⁾ Пор. А. К-рь. Опыты раздѣленія Европейской Россіи на районы. Землеуѣдѣніе, Москва 1899. № 4. Россія, ея пастоящее и прошедшее. Спб. 1900, ст. 227 дд.

²⁾ Начертаніе статистики російскаго государства. Спб. 1818.

ний його другий пізніший поділ, теж на 10 областей. Україна розділена в него між п'ять районів. Волинь, Поділля, Київщина, Чернигівщина, Полтавщина й Харківщина творять оден район (первісно „карпатський“), південна Курщина й Вороніжчина пішли до району „центрального“, Холмщина, Підляшє й Поліссє до „низового“, ціла південна Україна до „степового“, часть Підкавказзя до „кавказького“. Усі простори поділені на „страли, полоси, участки, пояси, сторони, части“¹⁾.

Поділ Арсенєва на ті часи безумовно вартісний, головню задля своєї подрібности. Його хиба є се, що він опираєть ся на адміністративних границях і на мертвій статистиці, однак колиб пізніші дослідники розробили його (з'осібна-ж подрібний поділ) критично, то вийшлаби велика користь для справи поділу Східної Європи. Тимчасом хиби Арсенєва перейшли без ніяких змін на його наслідників. Вильсон поділив 1869 Россію на 6 по-губернських груп: північну, балтійську, західну, південно-західну, центральну, східну й південну.

Губернії були також основою поділу П. Семйонова, хоч спершу²⁾ він брав уїзди за основу свого поділу, пізніше перейнятого Янсоном³⁾. Сею первісною гарною дорогою, що могла довести до дуже гарних результатів, Семйонов не пішов і пізнійший його поділ опирав ся тільки на губерніях⁴⁾. Сей поділ приймає 12 областей: північну (гг. Архангелськ і Вологда), озерну (Олонєць, Петербург, Новгород, Псков), балтійську (Естонія, Ліфляндія, Курляндія), московську (Москва, Твер, Ярослав, Кострома, Н. Новгород, Владимир), центральну хліборобську (Рязань, Тула, Калуга, Орел, Курськ, Вороніж, Тамбов, Пенза), уральську (Вятка, Перм, Уфа, Оренбург), нижноволжську (Казань, Сімбірськ, Самара, Саратов, Астрахань), малоросійську (Харків, Полтава, Чернигів), новоросійську (Катеринослав, Таврія, Херсон Бєсарабія), південно-західну (Київ, Волинь, Поділля), білоруську (Смоленськ, Вітебськ, Могилів, Минск) і литовську (Ковно, Вильна, Городно).

Другий поділ Семйонова добув собі значну популярність, головню у офіційльних кругів Россії. Всі урядові статистичні видання послуговували ся ним, в останнє примінено його до

¹⁾ Арсенєв, Статистическіе очерки Россіи. Спб. 1848, ст. 165 дд.

²⁾ Статистическій временникъ. Спб. 1871.

³⁾ Сравнительная статистика, Спб. 1878.

⁴⁾ Статистика позем. собственности, Спб. 1880 - 1886.

22-томового видавництва „Россія“, що намірило собі дати повний географічний опис усеї імперії.

Куди менше значінне мали інші поділи Росії пр. князя Васильчикова на 8 груп губерній: (нечорноземну, чорноземну, степову, новоросійську, малоросійську, південно-західну, литовсько-північно-західну, прибалтійську)¹⁾, Менделєєва на 15 „країв“. з котрих 9 припадає на Європейську Росію (без Польщі, Фінляндії й Кавказа)²⁾, Фортунатова³⁾ й и. Серед тих поділів видне місце займає теж поділ Росії на області, зладжений свого часу Драгомановом яко основа майбутнього поділу федеративної держави, в яку малаби перемінитись Росія⁴⁾. Драгоманів зазначає, що творить цей поділ на основі зібраних разом географічних, економічних і етнографічних умов. Усіх областей виходить у Драгоманова 20, з того три припадають на азійську Росію, одна-ж на Польщу. Ось вони: 1) північна (гг. Архангелськ і Вологда); 2) озерна (гг. Олонець, Петербург, Псков, Новгород і Твер); 3) балтійська (Естонія, Ліфляндія, Курляндія, лотиські уїзди Витебська); 4) литовська (гг. Ковно, півн. Суwalkи, півн. зах. Вильна); 5) польська (губернії Конгресівки без пн. Суwальщини й цілої Холмщини, натомість з західними частинами уїздів Городнянського і Білостоцького Городнянщини); 6) білоруська (останок Витебська, зах. Смоленськ, Могилів, Минск без у. у. пинського й мозирського, Городно без у. у. білського, пружанського, берестейського і кобринського); 7) поліська (Холмщина, південна Городнянщина й Минщина, Волинь без у. у. житомирського й новгород-волинського по ріку Случ); 8) київська (південно-східна Волинь, Київщина, Чернигівщина, Полтавщина без у. у. константиноградського, полтавського, кобеляцького і східної половини кремінчуцького); 9) одеська (Поділлі, Бесарабія, Херсонщина, правобічна Катеринославщина, Таврія крім у. у. мелітопільського і бердянського); 10) харківська (Харківщина, південна Курщина, південна Вороніжчина, південно-східна Полтавщина, лівобічна Катеринославщина, східна Таврія); 11) московська (гг. Москва, Орел, Рязань, Тула, Калуга, Смоленськ без білоруських уїздів, північна Курщина); 12) нижегородська (гг. Ярославль, Кострома, Владимир, Нижегород);

¹⁾ Землевладѣніе и земледѣліе, т. II. 622 дд.

²⁾ Фабрично-заводская промышленность и торговля Россіи, Спб. 1893.

³⁾ Къ вопросу о сельско-хозяйственныхъ районахъ въ Россіи. Труды Имп. Вольно-Эконом. Общества, 1895, № 5.

⁴⁾ Вольный союзъ — Вильна Спілка. Женева 1884, ст. 9 дд.

13) казанська (гг. Вятка, Казань, Симбірськ і Самара без у. у. николаївського й новоузенського); 14) приуралська (гг. Перм, Уфа, Оренбург); 15) саратівська (півн. Вороніжчина, Тамбов, Пенза, Астрахань, південні уїзди Самари); 16) кавказька (Закавказзе і Ставропіль до часу); 17) Західна Сибір; 18) Східна Сибір; 19) козачі землі (Дін, Кубань, Терек, Уралська) з них перші три повинні потім злитись зі Ставропільщиною, остання з Саратовщиною; 20) Середня Азія.

В поясненнях до свого поділу подає Драгоманів свої мотиви¹⁾. Вони всі мають етнографічний і історично-політичний підклад, крім того згадують ся всюди, однак тільки в загальниках „економічні інтереси“, що лучать або відділяють від себе поодинокі області. Яких небудь ширших, географічних точок погляду в поділі Драгоманова не бачимо, хоч деякі з областей (спеціально України) сконструовані зі значною дозою географічної інтуїції.

Досить корисно відбиває від усіх дотепер згаданих поділ Ріхтера²⁾. Він дав подібно як свого часу Семйонов два поділи — після губерній і після уїздів. Однак Ріхтер стоїть висше від Семйонова тим, що придає поуїзднему поділові більше значінне як погуберському, бо констатує, що многі губернії обіймають землі, що від себе дуже відмінні так з фізичного як і з економічного боку.

Погуберський поділ Ріхтера подекуди не дуже відбігає від семйонівського. Є в нїм 16 „районів“: столичний, новгородський, прибалтійський, московський, білоруський, західний, малоросійський, центральний хліборобський, північно-східний хліборобський, північно-уралський, південно-уралський, волзько-сурський, новоросійський, донський і прикаспійський. Поуїздний поділ Ріхтера має аж 24 райони. Наведемо їх ту всі, для тим вірнішої характеристики цього поділу: 1) крайний північний (північ і схід архангелської губернії); 2) північно-західний лісний (Олонєць, зах. Вологда, півн. сх. Кострома); 3) північно-східний лісний (сх. Вологда, пн. сх. Вятка, пн. Перм); 4) новгородський приозерний (Новгород, Псков, части Петербурга, Тверу, Ярославля, Вологди); 5) петербурський столичний (3 підміські уїзди);

¹⁾ Вільна Спілка І. с., ст. 47 дд.

²⁾ Д. И. Рихтеръ. Опытъ раздѣленія Евр. Россіи на районы по естеств. и економ. признакамъ. Труды Имп. Вольн. Эконом. Общества, 1898. № 4.

6) прибалтійський (Естонія, Ліфляндія, Курляндія); 7) литовський (Ковно, Вильна, Городно, часть Минська); 8) білоруський (Витебськ, пн. сх. Минск, Смоленськ, Могилів); 9) поліський (пинський і мозирський уїзди); 10) південно-західний лісний (Волинь без крем'янецького і староконстантинівського уїзду, радомишльський і остерський уїзди з Київщини згл. Чернігівщини); 11) холмсько-білський лісний (холмський, торопецький, осташківський та білський уїзди Пскова, Тверу і Смоленська); 12) центральний нечорноземний (майже ціла Калуґа, східні уїзди Смоленська, західні Орла і північні Чернігівщини); 13) московський промисловий (Москва, останок Калуґи, більша часть Тверу й Ярослава, Володимира, північна часть Тули й Рязані, окраїни Костроми й Н. Новгорода); 14) північно-східний хліборобський (Вятка, пн. Казань, зах. Перм); 15) північно-уральський гірнячий (сх. Перм); 16) південно-уральський гірнячий (східна Уфа, середний Оренбург); 17) зауральський хліборобський (зауральська часть Перму і північна Оренбурґа); 18) центральний хліборобський (півн. Курськ, півн. Вороніж, сх. Орел, майже цілі Тула й Тамбов, півд. Рязань); 19) волзько-сурський (Пенза, Симбірськ, майже весь Саратов, південні части Н. Новгорода й Казані); 20) заволзько-чорноземний (майже вся Самара, пд. сх. Казань, зах. Уфа, пд. Оренбург); 21) малоросійський (пд. уїзди Волині, Поділля, Київщина, пд. Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, південна Курщина, південна Вороніжчина); 22) новоросійський (Бесарабія, Херсонщина, Таврія, Катеринославщина і західна, українська часть Донщини); 23) південно-східний степовий (останок Донщини, півд. Саратов, півд. Самара); 24) прикаспійський (Астрахань і східна часть Ставрополя).

Кавказький край поділив Ріхтер після приміру Воейкова на чотири райони: північно-кавказький (Кубанщина, Ставропільщина, Терщина), дагестанський, західно-закавказький (чорноморська й кутаїська губернії) і східно-закавказький (останок Закавказзя).

Перший перепис населення Росії в 1897 році не багато причинив ся до розвитку наукової дільби Росії. Оклепані поділи остали дальше. Новий поділ Менделєєва¹⁾ дуже мало відбіг від старої системи поділів. Він ділить російську державу на „краї“ (що припирають до границь держави) і на „землі“, що лежать у її нутрі. Всіх сих областей є разом 19: 1) петербурська (Петербург, В. Новгород, Псков); 2) ливонська (Естонія, Ліфляндія,

¹⁾ Къ познанію Россіи, 4. в. Спб. 1906, з картою, витяг в Petermanns Mittheilungen.

Курляндія); 3) польська (Конгресівка); 4) малоруська (Волинь, Поділля, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина); 5) литовсько-білоруська (Ковно, Вільна, Городно, Могилів, Минск, Витебськ); 6) московська (Твер, Смоленськ, Москва, Владимир, Калуга, Тула); 7) центрально-російська (Рязань, Орел, Тамбов, Пенза, Воронеж, Курськ); 8) горішно-волжська (Ярославль, Кострома, Н. Новгород, Казань); 9) пермська (Вятка, Пермь, Уфа, Оренбург); 10) долішно-волжська (Сибірськ, Самара, Саратов, Астрахань); 11) південно-російська (Дон, Катеринослав, Таврія, Херсон, Бессарабія); 12) кавказька (Чорноморщина, Кубанщина, Терщина, Ставропільщина, Дагестан); 13) закавказька; 14) закаспійська; 15) південно-сибірська-кіргіська); 16) східно-сибірська; 17) західно-сибірська; 18) північно-російська (Архангелськ, Вологда, Олонець); 19) фінляндська.

Основи сего поділу економічні, таксамо як у новім поділі Венямина Семйонова — Тяншанського¹). Європейську Росію (з Польщею і Передкавказзем однак без Фінляндії) ділить Семйонов на 12 областей, причім господарсько-географічні критерії стоять на першому місці. Вплив поділу Ріхтера є доволі виразно слідний, основу творять не лише губерські але й уїздні границі.

Области поділу Семйонова такі: 1) північна (Архангелськ, Вологда, Олонець, часть Костроми й Новгорода, рівна приблизно I + II + III области Ріхтера); 2) північно-західна (части Костроми, Ярославля, Новгорода, Тверу, Псков, Петербург, Смоленськ, Витебськ, Естонія, Лівонія, Курляндія, Ковно, часть Вильни, Сувалок й Могилева, рівна приблизно IV + V + VI области Ріхтера); 3) московська промислова (майже тотожна з XIII Ріхтера); 4) центральна (чч. Калуги, Рязані, Нижегороду, Казані, Орла, Курська, Харкова, Донщини, Тула, Тамбов, Пенза, Сибірськ, Саратов, Вятка, Уфа, Самара, значить в цілости або частинно XVIII, XIX, XII, XXIII, XIV, XX і XXI области Ріхтера); 5) уральська (Перм, чч. Уфи й Оренбурга = XV, XVI і XVII Ріхтера); 6) південна, півпустинна (Оренбург, Астрахань, чч. Донщини й Ставропільщини = XXIV з частями XX і XXIII Ріхтера); 7) підкавказька (Кубанщина, Терщина, часть Ставропільщини = XXIV A. Ріхтера); 8) південна (чорноморська: Херсонщина, Таврія,

¹) В Семеновъ и Н. Струпиъ. Торговля и промышленность... европейской Россіи, Петербург 1903—11, з 2 оглядовими картами 1 : 1680000 і 1 : 6300000 і 28 бічними картами. Див. А. Woeikow в Petermanns Mittheilungen 1913 ст. 194 дд. (карта 1 : 7,500000).

майже ціла Бессарабія, побереже Катеринославщини та Донщини, обкросена XXII область Ріхтера); 9) південна гірняча (части Катеринославщини, Харківщини й Донщини, викросно з XXI і XXII області Ріхтера); 10) південно-західна (Поділле з частями Волині й Бесарабії, Київщина, Полтавщина, части Чернігівщини, Курщини й Харківщини, рівня XXI обкросеній з частею XVIII області Ріхтера); 11) поліська (Минськ з частями Могилева, Вильни, Городна, Волині, Чернігівщини, рівня зі змінами VII, VIII, IX, X області Ріхтера); 12) привислянська (Конгресівка з Холмщиною й частию Городна та без північної Сувальщини).

Розглядаючись у всіх тих поділах оком географа, не мож здержати жалю, що стілько енергії, праці й часу затрачено на дармо. Бо для географічної науки ніякий із цих поділів не має вартности, хто-ж думає, що є в них практична вартність, дуже помиляєть ся. Хиба сповид практичної вартности є в таким поділі, який не відповідає природним відносинам краю. Сї природні відносини обумовлюють усе, навіть політичний і економічний стан, коли не фактично то *in potentia*, на будуче, коли впадуть існуючі тепер штучні перепони природного розвитку.

Ніякий з наведених поділів природі краю вповні не відповідає. Ледви деякі миршавенькі окрушки природи притягнені до сих поділів пр. почва, води, клімат, рістня. Однак не треба думати, щоби се притягнення фізичних елементів було повне. Навіть у Ріхтера, котрий пр. найбільше на такі справи звертає увагу, використання їх дуже поверховне. У всіх інших поділах узгляднення природи краю є так сказати тільки на словах.

Друга кардинальна хиба поділів Росції се їхнє опирання на адміністративний поділ. Ми вже мали нагоду сконстатувати, що всі дотеперішні губернії се штучні продукти бюрократичної дільби, котрі не відповідають ані фізично географічним ані антропогеографічним відносинам. Достоту те саме можна сказати про уїзди. Се також чисто штучні продукти, без ніякої научної основи. Коли їх держати ся при поділі Росції на області, вийдуть що правда менчі похибки, бо уїзди звісно менчі як губернії. Та всетаки похибки будуть, бо деякі уїзди дуже великі, більші як різні європейські держави. Не говорю ту вже про такий пєчорський уїзд, що є значно більший як ціла Великобританія або Австрія без Угорщини, або про астраханський уїзд, що більший як Швейцарія, Бельгія чи Голяндія. Навіть в межах України трапляють ся уїзди дуже значні величиною пр. овруцький = 9274,5 в² себто більший як Саксонія, донецький = 17764,3 в²

себто більший як Вюртенберг, херсонський = 16817,1 в², сливе такийже великий. Дуже подібні розміри мають теж уїзди Кубанщини. Для наукового поділу сеж не є рівнодушне чи такий простір, хочби він був тільки на 5000 або 10000 км² великий, належить сюди чи туди, чи такий простір має йти в цілости до якоїсь там поділової одиниці, коли його значна часть належить фізично деінде.

Третя кардинальна хиба всіх згаданих поділів се їх безвартісна головна основа: господарські відносини. Дуже гарна се основа для країв і земель із завершеним антропогеографічним типом, там де населення вже цілком зросло ся з землею і добуває з неї все, що спромога при нинішнім стані техніки на всіх полях. Та сеї основи не мож примінювати в східній Європі так без обиняків як у середній чи західній. В східній Європі взагалі не можна надто сильно акцентувати господарського елементу при дільбі земних просторів. Перед усього російська статистика з легко зрозумілих причин не дає вірного образу економічного життя краю. Отсе формальна причина. Куди важніші мериторичні причини. Як у всіх краях з незавершеним антропогеографічним типом, де вихіснювання природних богатств стоїть на низькому ступени, так і в цілій східній Європі економічний розвиток йде дуже швидко, скоками, що дуже часто не йдуть по одній лінії а клесами. Хто перед 30 роками думав, що південна Україна стане головним осідком металургічного промислу всеї російської імперії? Хто може нині сказати, які будуть напрями й інтензії продукції Великоросії, України, Білоруси вже в найближчих часах? Яка й як велика буде чорноморська й каспійська торгівля, коли торгівля середньої Європи тудою звернеть ся на Орієнт? І т. и. і т. и.

Ось чому такі, головно на економічних відносинах основані поділи таких „неготових“ земель як східна Європа, мають тільки хвиливу вартність.

Для описового ж землезнання треба поділу, що мавби кріпкі основи і забезпечене тривке існування. Такі основи може дати тільки рівномірне й критичне зіставлення всіх крітерій природних і людських без спеціального підчеркування якоїсь там хочби й як важної та самітно поставленої крітерії.

Природні відносини ріжних частин чи полос східної Європи теж бували основами поділів її. Головно геоботанічні та педологічні відносини доставляли для цих поділів крітерії. Траут-

феттер¹⁾ ділив європейську Росію на чотири області: 1) північну, тундрову; 2) західну — область європейських иглястих дерев; 3) східну — область сибірських иглястих дерев; 4) південну — область листкових дерев. Области поділив Траутфеттер на округи пр. у південній є округи лук, степів і т. и. Слідкуючи за клясичним твором Грізебаха, його перекладчик Бекетов ділив Росію теж на чотири області: 1) арктичну тундрову, 2) лісну, 3) степову, 4) середземноморську (південний Крим). Південні части лісної і північні степової полоси з'єдинено в „передстепну“ полосу. Кеппен²⁾ поділив східну Європу на шість областей: 1) тундри, 2) шпилькових дерев або новоєрратичну, 3) чорнозему з полосами: листкових лісів, лісо-степовою і тирсово-степовою; 4) кримсько-кавказьку, 5) арало-каспійську, 6) уральську.

Найбільшу докладність між поділами опертими на природних основах показує поділ Танфильєва³⁾. Він опирається головню на педологічних і геоботанічних відносинах. Є чотири області з численними полосами: I) Область північної Росії з полосами: 1) тундри (торф'яно-горбистої, пісчаної, глинистої, кам'янистої); 2) болот і тайги; 3) суходолів і мішаних лісів (округи: суходолів, полісся, лісів південно-уральських і верховинно-суходільних); II) область південної Росії або старостепова з полосами: 4) блідих лессових почв, 5) чорнозему, поділена на передстепе або полосу виполосканого чорнозему (з двома округами: західним і східним) і на полосу суцільних чорноземних степів (з округами: чорноземного степу, верхово-чорноземного степу й солончакуватого степу з озерами); III) область арало-каспійської солончакуватої пустині з полосами глинистої пустині й пісків; IV) область південного берега Криму.

Як бачимо, ніякий з тих „природних“ поділів для землезнання не годить ся. Поділ на геоботанічні полоси що правда дуже привабний для рівнинних просторів, однак ніяким робом не може заступити поділу на краї й землі в географічній розумінню. Томуж то не дивниця, що географи не могли брати таких поділів основами своїх описів. Реклю держав ся в основі річних сточищ, Геттнер і Краснов здебільшого поділів Семейонова.

1) Die pflanzengeographischen Verhältnisse des europäischen Rußland. Riga 1850.

2) Географическое разпространение хвойных породъ въ Европейской Россіи и на Кавказѣ. Спб. 1885.

3) Физико-географическія области Европейской Россіи. Труды Имп. Вольн. Экон. Общ. 1897 № 1.

Перший географічно вартісний поділ східної Європи вийшов від А. Філіпзона. В своїй невеличкій та вартісній книжочці про Росію¹⁾ розрізняє він десять країн („Landesteile“): 1) північно-російський кряж і його північний склін, 2) західно-російський кряж і його балтійський склін, 3) дніпровий низ, 4) південно-російський кряж і понтійське побереже, 5) Крим, 6) середно-російське плято, 7) сточище Дону й волжанське плято, 8) волжанська заглибина, уралське плято й каспійський низ, 9) гори Урал, 10) Новая Земля.

Поділ Філіпзона виходить від морфольогічних відносин і узглядноє притім досить видатно також інші природні елементи. Однак Філіпзон попав у тойсам методичний блуд, що багато інших дослідників Сходу Європи. Він шукав і находив не окремі краї простірного комплексу, а землі одноцільного краю. Томуто в його поділі любенько стоять поруч себе краї висшого ряду з землями низшого ряду.

Обговоривши тим робом дотеперішні проби поділу східної Європи, звернімо ся до шукання основ нового поділу, рівномірно по всіх категоріях географічних предметів і явищ.

Перший чинник, на який описове землезнання мусить звернути увагу, се географічне положення. Розглядаючи єго цілком елементарно, мусимо прийти до погляду, що Схід Європи, як всякий масивний простір землі даєть ся цілком природно поділити на осередний простір (центр) і окраїни. Сторони світа дають нам перші назви для окраїн. Перший, так сказатиб сирий, природний поділ східної Європи виглядавби ось як: центр і окраїни: північна, східна, південна й західна.

Коли приглянемося з черги положенню східно-європейських морей і відносинам до них східно-європейських окраїн, дістанемо ось який образ: центр, окраїна над Ледовим морем, окраїна над Балтійським морем, окраїна над Чорним морем, вкінциж окраїна над Каспійським морем. Від сходу звісно моря нема, зате тудя припирає до східної Європи Азія — тому то й можна прийняти ще й п'яту окраїну: граничну область супроти Азії.

Отсей елементарний поділ східної Європи на природні області після географічного положення творить дуже важний етап наших дослідів. Географічне положення се елемент першорядного

¹⁾ Landeskunde des europäischen Rußlands nebst Finnlands. Leipzig 1908, ст. 56 дд.

значіння в описовім землезнанню. Не хочу ту входити в блудний круг методичних мірковань. Та можна коротко сказати, що в описовій географії положення рішає про все. З особна значіння великих водяних просторів: океанів, морей, великих середматерикових озер для положених над ними країн таке велике, що так у физичній географії, як і в антропогеографії годі найти категорії предметів чи явищ, що малиб хоч приблизно таку вагу. Велитенські верховини, могутні височинні черени остають у цінованню описового географа далеко по заду морей. Великі западини, нині залиті морями, це головні черти обличчя землі яко природного твору — для дрібноти (в порівнянню до цього) антропогеографічних відносин ці самі моря в їх положенню й відношенню до сумежних частин суші теж стають під нинішну пору розвитку цивілізації головними чертами географічного обличчя всего людства.

Виходить із цього без ніякого сумніву, що географічне положення поодиноких країн східної Європи — з особна зглядом морей, мусить бути основою природного поділу. Та сам по собі поділ після положення не дає ще ніяких стійних меж у нутрі суші. Тож годі зі самого положення вивести гостро зазначені географічні одиниці. Що йно внутрішня будова, плястика поверхні й цілинна кривля можуть нам доставити перших поглядових точок для проведення внутрішніх границь.

Східно-європейська площа, як усякому звісно, не є дійсною ровенею, але складається з плоских надбрєнілостей поземелля, крутобережистих плитових країн і положистих низів, що розміщені між ними. Верхня східно-європейської площини крає під певним (що правда малим) кутом ріжні геологічні формації, котрих верстви не лежать у повні поземо. Се деструкційна верхня, в певній мірі майжерівня (пенеплена). Вона була в иайновішій геологічній минувшині виставлена на двигнення й западання ріжної натуги й на ріжних місцях. Ріжницї в інтензії двигання чи западання, в інтензії ріжних ерозійних чинників, найпаче-ж під час ледової доби, ріжницї відпорности підлога викликали на великім просторі східно-європейської площини видатні ріжницї в плястиці поземелля поодиноких областей. До того треба памятати, що на межах східної Європи лягли дуже від неї відмінні тектонічні області — гори — все одно чи живучі чи вигаслі.

Перша морфологічно самостійна країна східно-європейського комплексу се уралська країна (Уралія). Се межова

країна між східною Європою й Азією¹). Її стрижень — гори Урал, до 2500 км довгі, були пофалдовані в палеозойській добі, потім по черзі зрівнані, двигнені й порізані на верховину зі середногірськими формами. Тектонічні впливи Уралю з їх морфологічними наслідками простягаються теж на різно широку полосу приуральських височин, положену по західнім боці довго простягнутої верховини, та на Общій Сирт. Цілий височинний обсяг цих уральських впливів є сильно порізаний і перемінений на широких просторах у ерозійну горбовину. Уралія сягає на захід по вятську заглибину й лівобічну волжанську низину, на південь далеко в каспійський степовий низ. Її води течуть до Печори, Волги й Уралю.

Другий морфологічно самостійний край східної Європи се Україна²). Вона є південною, над Чорним морем положеною крайною областю східної Європи, обіймає й опирається об її південні крайні гори: східні Карпати, Яйлу й Кавказ з їхніми підгір'ями. Морфологічна самостійність України обумовлена перед усього її опертєм о південно-європейську фалдовину, потім одноцільністю української групи плит і пояса низів, що її довкола окружає. Північне звено сего пояса — низ Полісся — се найкраща природна границя на всю східну Європу.

Український поріг, якого черен творить архейський український горст (Озівський горст Е. Зюсса), до якого прислонюються старі, погаслі гори донецького кряжа та простори молодших тектонічних заворушень Придніпря, є на погляд Пенка супроти російської плити таксамо самостійний як Фенноскандія. Коли за Торнквістом³) шукатимемо границі між російською плитою та саксонською скибою (що стоїть в тісній звязи з масовими горами середньої Європи) там, де покретацейські тектонічні заворушення кінчать ся, то мусять бути навіть виділити український поріг (а з ним всю українську морфологічну область) цілком з російської плити (дотеперішного розуміння). Українську морфологічну область треба буде тоді вважати східно-європейським аналогом до німецької скибової країни.

¹) Диви Е. Réclus, Nouvelle géographie universelle, T. V. ст. 607 дд. 681 дд. Семенов, Россія, T. V. (мав вийти 1913 р.).

²) Е. Réclus, Nouvelle géographie universelle T. V. ст. 142 дд. Семенов, Россія I, VII, XIV, в часті II. IX. S. Rudnyckyj, Ukraina, Land und Volk. Wien 1916, ст. 3—13. А. Penck, die Ukraina. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin 1916.

³) Schriften der phys. Gesellschaft. Königsberg, II. 1908, з. 1. Penck I. с. 25.

На сю тектонічно-морфологічну самостійність України супроти інших країн східної Європи я ще ранше звертав увагу. На жаль не мав я дотепер спромоги широко розвести ся над досліддами, які я поробив у тім напрямі. Їм мусить бути присвячений окремий випуск нинішньої праці. Тільки афористично вспів я висловитись дотепер на сю тему¹⁾. Та все таки найшло ся кілька важних аргументів за повною тектонічно-морфологічною самостійністю України серед других країн східної Європи. Прастарий озівський горст, котрий належалоб перезвати українським горстом — тому що простягаєть ся сливе через цілу Україну — є властиво великим центральним масивом, якому подібного ніде в східній Європі не зустрічаємо. Сей масив має з двох боків велике значінне. З одного боку се першорядної ваги запора в цілій величній будові фалдовин цілої землі. На захід від українського центрального масиву є ціла система Алтаїдів пофалдована в північній і північно-східній напрямі, на схід від українського масиву є як раз противно. На сході від українського масиву бачимо прямолінійну гірську систему Кавказу, на заході повигинані провідні лінії фалдових системів Європи.

З другого боку має український масив велике значінне як простір, з яким вяжуть ся від прадавних часів системи тектонічних заворушень. Масив ляг не тільки велитенською колодою на шляху Алтаїдів, а зробив ся теж огнищем великопростірних, хоч що правда не дуже інтензивних тектонічних заколотів, котрі перерізують цілу територію України в загальнім напрямі NW — SE. Ті заколоти довели до сильного сфалдовання й діськоковання ломами молодших осадових верств, котрі прилягають до масиву від північного сходу. Ся фалдова полоса виступає нині тільки в кадовбвій верховині донецького кряжа та в кількох розкинутих місцях на NW від него. Поза тим фалдовина всюди вкрита могутною кривлею поземих третичних верстов. Та все таки не хибне доказів, що центральний масив України був вихідним простором теж для третичних і потретичних заворушень. Абстрагую вже ту від звісних тектонічних ліній Карпінського й численних тектонічних обсервацій інших російських геологів на Україні. Бо хоч і як слабо розсліджена морфологія України та все таки можна вже нині сміло сконстатувати, що ціла українська група плит є видівнею сильних двигнень у наймолодшій геологічній добі. Дивно рівнобіжні напрями рік:

¹⁾ Ukraina Land und Volk, ст. 7 дд.

Дністра, Бога, Дніпра, Донця, Дону враз із молодими ступенями їхніх берегів проречисто свідчать про недавні тектонічні закони. Таксамо молоді ступені поземелля на Поділлі й Волині. Сейсмічні рухи найновішого часу й різні характерні морфологічні явища доказують нам, що тектонічні рухи на Україні тривають до нині.

Цілком природно, що в виду тектонічних різниць мусіла й геологічна історія України бути инакша як інших країв східної Європи. Прекамбрийський граніто-гнейсовий черен України не був (у противенстві до інших країв східної Європи) залитий морем ані в камбрійській ані в долішносілюрській періоді. В молодшій сілюрі вкривало море тільки незначну частину західного Поділля й північної Бессарабії. Девонське море тільки в Донеччині й на західній Поділлі вступило в межі України. Пермокарбонські осадки, так розповсюджені в останній східній Європі, подибуємо на Україні сливе тільки на Донеччині, тріасових загалом ніде. Таксамо обмежились юрські моря з малими виїмками тільки на складчасті простори України, хоч деінде по східній Європі вони широко розливались. Що йно крейдові трансгресії зайняли широкі простори України, головнорізно на півночі й заході. Зате старотретичне море обмежило ся в східній Європі в переважній частині сливе тільки на українську територію, так що значний кусень північно-східної межі старотретичних осадків дуже гарно згоджується з нинішньою антропогеографічною границею України в тих сторонах. Середземні моря неогену східної Європи теж по найбільшій частині обмежують ся на українську територію. Діловіяльна періода теж дуже инакше виглядала на Україні як у інших краях східної Європи. Північно-європейське ледовище, котре так сильно вплинуло своєю ерозією й аккумуляцією на форми поземелля середньої й східної Європи, сягнуло тільки на коротко — в часі т. н. головної північної ледової доби — на Україну. І то тільки на її північно-західні окраїни. Межа північного ледовища проведена російськими геологами на просторах України не є (як може хтось думати) ідентична з дійсною межею льоду. Вона вказує виключно тільки те, як далеко сягає північний гляціальний матеріал. А се дві дуже різні річі! Бо гляціальний матеріал не тільки льодом був принесений, флювіогляціальні струї, що розпливали ся від чола ледовища розносили цей матеріал далеко й широко. Загально звісні два великі виступи майбутньої границі ледовища, що висувались далеко на південь по Дніпру й Дону, є на мою думку не що инше як

два велитенські язики леднякового зандру — простори діяльності двох великих флювіогляціальних системів. Отся недостача безпосередних леднякових впливів визначно різнить морфологічну область України від інших областей східної Європи.

Тим робом рівномірно і стратиграфічні і тектонічні відносини оправдують дуже визначно виділення України jako самостійної географічної одиниці серед інших країв східної Європи. Дуже інтензивні молододілювіальні й пізнійші двигнення й западення завершили сю дуже самостійну історію розвитку України. Вони спричинили творбу загальних обрисів української групи плит і її низової рами, вони пособили інтензивній ерозії, яка перемінила значні простори України в ерозійні горбовини чи ярові країни, вони вкінці сконцентрували українську водяну сіть у Чорному морю.

Третий морфологічно самостійний край східної Європи се Балтія, яка обіймає приблизно балтійські губернії, Литву й Білу Русь¹⁾. Її південну межу творить повздовжна заглибина поліських болот, східну низина над горішним Дніпром, горішною Двиною, Ловатю й Волховом, північну береги озер Онеги й Ладсги та фінський залив. Балтія є морфологічно цілком подібна до північно-німецького низу й обіймає країни донних і наконечних морен з їх озеровинами та положені на їх причілку зандрові країни. Ці останні доходять ту до великого розвитку і вкривають т. н. білоруську плиту майже вповні. Тим способом Балтія опинилась самотнім краєм східної Європи, що його морфологія є цілком опанована впливами й наслідками останньої левової доби.

Четвертий морфологічно самостійний край східної Європи се Північна Россія — північна, над Ледовим морем положена країна східної Європи²⁾. Вона обіймає північно російський поріг (Ували) і склін Ледового моря. Отсим і дані її межі: обноги Уралю, заглибина над Вяткою та Волгою, західна межа Фенно-Скандії зглядом східної Європи. Ся сливе на скрізь арктична країна прикметна: незначними висотними ріжницями, плосковерстованою молодією будовою (абстрагуючи від погаслих гір тіманського кряжа), гляціальною кривлею та незначним висту-

¹⁾ Диви Е. Réclus Nouvelle géographie universelle, T. V. ст. 357 дд. 420 дд. Семеновъ, Россія, I. IX. в ч. III.

²⁾ Диви Réclus, Nouvelle géographie universelle, T. V. ст. 602 дд. Семеновъ, Россія в ч. I. III.

пуваннем гляціальних форм поземелля, широкопросторими тундровими болотами, торфищами, вкінці відводненнем до Ледового моря.

Пятий самостійний край східної Європи се Великоросія — чисто континентальний, осередний край усього комплексу¹⁾. Великоросія обіймає центрально-російську й волжанську плиту, заглибину над горішною Волгою й Вяткою, лівобічний низ Волги й низову затоку над Доном. У розміщенню плит, низів, у напрямках рік і височинних рубців видно всюди, найбільше на сході тектонічний вплив Уралю. Молодих тектонічних заворушень поза східним рубцем волжанської плити майже ніде не слідно. Двигнення плитових просторів не велике, тож інтензія роздолинення куди менча як на Україні, ерозійних горбовин не зустрічаємо, ярові країни теж не розвинені. Гляціальні форми, так прикметні для Балтії, тільки на північному заході Великоросії розвилися типово, впрочім усюди затерті. Гляціальна кривля значна з її типовими почвами, південь і південний схід вкриті чорноземом. Відводнення переважно каспійське.

Отсе пять головних морфольогічних країв Сходу Європи. Факультативно мож узяти в рахунок ще й південно-східну окраїну, яку я назвавби Каспією²⁾. Се низова рівнина й депресія над Каспійським озером, на загал молода побережна рівня з островними горами, збудованими з пермсько-тріасових верстов, з численними солончаками, солоними озерами й дуже характерним розвитком побережа. В кождім разі се безсумнівно самостійна морфольогічна одиниця. Кожний, хто признає Мугоджари, Каспій і Кавказ межею Європи, повинен прийняти Каспію за шестий самостійний край східно-європейського комплексу.

Сей, на морфольогічних основах збудований поділ східної Європи на самостійні краї мусить остати череном загального поділу. Морфольогічні крітерії — можна сказати сьміло — найважнійші між фізично-географічними, не стільки з методичних скільки з річевих причин. До того — як побачимо — кліматичні та ростинно-географічні крітерії дають у своїй суцільности дальші основи поділу, цілком подібного до сего поділу, що вийшов з морфольогічної точки погляду.

¹⁾ Диви Réclus, Nouvelle géographie universelle. T. V. ст. 654 дд. Семеновъ, Россія. Т. I, II. в ч. VI.

²⁾ E. Réclus. Nouvelle géographie universelle. T. V. ст. 669. дд. Семеновъ, Россія, Т. VI.

Пригляньмо ся попереду кліматичним відносинам.

Про одноцільність „россійського“ клімату багато дечого балакали географи, а ще куди більше негеографи. Звісний французський писатель Леруа-Боліє¹⁾ добачував у кліматі найважнійшу основу державної одноцільности російської імперії. Він висно-вував дуже далеко йдучі заключення із цієї дуже проблематичної тези. Мнима одноцільність російського клімату лежить перед усього тільки в континентальности, а ся прикмета може являться більш вартною хибань для мешканця середущої чи західної Європи, не дуже обізнаного з кліматологією взагалі. Сама континентальність нічого сливе для кліматичної характеристики не дає, з осібнаж коли ходить о поділ якогось простору на кліматичні країни. До того східна Європа творить ні менче ні більше а цілу кліматичну провінцію. Усі кліматичні провінції землі мають свої підрядні області й регіони. Такіж самі мусить мати теж і кліматична провінція східної Європи.

Вже чисто теоретичні розважання над кліматом приневолюють нас шукати самостійних кліматичних країн у східній Європі. Ще виразнійше виступить потреба поділу східно-європейської кліматичної провінції на окремі області, коли глядітимемо на клімат у його відносинах до цілого органічного світа, з осібнаж до людей. З того боку мусимо сконстатувати, що в східній Європі є величезна ріжнородність у кліматі. Досить порівняти ось хочби Крим з Приураллем або Поділлем з Валдаєм, чи Запороже з Лівонією. Так температурні як опадові відносини обусловлюють ту великі ріжниці. Нема що правда в східній Європі кліматичних ділів, хибань що т. н. велику вісь континенту (Воейкова)²⁾ ту почислимо. Тому кліматичні переходи ту дуже повільні, межі поодинокних областей уявляють собою широченні смуги. Та всетаки при величезних просторах виходять далекосяглі ріжниці в кліматі поодинокних країв східної Європи.

Наведені висше морфольогічні одиниці досить гарно сходять ся з головними кліматичними країнами Сходу Європи. Північна Россія покриваєть ся доволі добре з областю субарктичного клімату. Коли візьмемо для Північної Россії за типові стації Архангелськ і Усть Сиссолськ, то температури січня будуть —14°

¹⁾ Leroy-Beaulieu. L'empire des Tsars et les Russes, Paris 1881, т. I. ст. 33.

²⁾ Диви Skizze des russischen Klimas von A. Woejckow. Länderkunde von Europa, Т. III, ст. 138 дд.

і -15° , липня $+16^{\circ}$ і $+17^{\circ}$, року $0^{\circ}3'$, середнє хитання винесе 30 і 32° , скількисть опадів 390 mm і 420 mm. Період морозу і замерзнення рік є на $190-220$ днів довгий. Уралський край має ексцесивно континентальний, верховинський клімат. Примірами послужать Богословськ і Екатеринбург. Температура січня там -19° і -17° , липня $+17^{\circ}$, року $-1^{\circ}3'$ і $+0^{\circ}6'$, середнє хитання 36° і 34° , скількисть опадів 420 mm і 360 mm, період морозу й льоду по ріках $150-200$ день.

Балтія се область, у котрій континентальність клімату ще найбільше зм'ягчена впливами океана й безпосереднім сусідством балтійського моря. Рига й Вільна мають на січень -5° і -6° , липень $+18^{\circ}$ і $+19^{\circ}$, рік $+6^{\circ}$ і $+6^{\circ}5'$ середньої температури, 23° і 24° середнього хитання, 540 mm і 600 mm опадів, $120-150$ день морозу й льоду на ріках.

Великороссія своїм обсягом майже ідентична з областю „середно-російського“ клімату. Типові місцевості Москва й Казань показують: -11° і -14° середньої температури січня, $+19^{\circ}$ і $+20^{\circ}$ середньої температури липня, $+4^{\circ}$ і $+3^{\circ}$ середньої температури року, 30° і 34° середнього хитання, 530 mm і 390 mm опадів, 140 і 160 день морозу й льодяної кривлі.

Україна се простір понтійського континентального клімату з дрібними окраїнами середземноморського. Клімат ту найм'ягчий, серед східно-європейських він на тому самому становищі, що клімат Франції серед західно-європейських кліматів. Типові місцевини тутешні Київ і Одеса показують ось який образ: січнева температура -6° і -4° , липнева $+19^{\circ}$ і $+23^{\circ}$, річна 7° і 10° , середнє хитання 25° і 26° , опад 540 mm і 410 mm, період морозу й льоду на ріках $70-100$ день.

Вкінці Каспія се простір арало-каспійського степово-пустинного клімату. Типова для неї стація Астрахань виказує -7° січневої, $+26^{\circ}$ липневої, $+9^{\circ}$ річної температури, 33° середнього хитання, 150 mm річного опадів, 100 днів морозу й льоду по ріках.

З тих кількох примірів бачимо, що кліматична різнородність на великих просторах Сходу Європи є дуже велика. Кожна з наведених кліматичних країн остро ріжнить ся від сусідньої, хоч острих границь між ними не має. Положення висше згаданої „великої осі європейського континенту“, швидко більшання холоду до сходу й північного сходу, повільне слаблення атлантійських впливів до південного сходу, місцеві впливи сусідних

морей, вкінці висотні ріжниці обусловлюють сю кліматичну ріжноманітність.

Найгарнійше потверджують мій погляд, що східно-європейський клімат в різних краях сего комплексу є дуже ріжний, не що инше а ростинно-географічні відносини. З того боку ріжноманітність на великих просторах східної Європи дуже значна. Ріжноманітність рістні без порівняння більше переконуючо доказує ріжноманітности клімату як цілі ряди метеорологічних цифр.

Поступаючи методично, треба у східній Європі розрізнити ці ростинно-географічні полоси: 1) тундрову, 2) лісову, 3) лугову, 4) степову, 5) степово пустинну. Лісову полосу ділять звичайно на область сибірсько-уральських шпилькових лісів, область північно-європейських мішаних лісів із східно-балтійським регіоном і область середно-європейських лісів. Границі всіх сих полос, областей і регіонів є на більшости ростинно-географічних карт так російських як і западно-європейських менче або більше докладно визначені. Одинокий виїмок творить ту південна границя т. н. передстепя і т. н. переходової полоси. Обі вони не мають ніякої вартности, бо основані на нинішніх відносинах спричинених грабіжною господаркою чоловіка в лісах лугової полоси. Перша між сими границями не має ніякої вартости, другу, себто дійсну границю лугу й степу, требаби перенести на південь від Кишиніва, Вознесенська, Олександрівська. Новочеркаська. Велить нам таке робити оден хочби короткий погляд на історичні жерела хочби з XVII-го і XVIII-го віку.

Крім сих чисто формаційних зглядів треба притягнути ще деякі фльористичні та земельно-господарські. Сума їх всіх дає образ доволі згідний з наміченим висше поділом східної Європи на самостійні краї. Північна Росія обіймає тундрову полосу й область сибірсько-уральських лісів. Управа збіжжя й огородовини ту тільки місцями можлива, управа овочевих дерев неможлива. Таксамо представляєть ся Уралія, з природним додатком верхозинської фльори. Балтія припадає на східно-балтійську лісову полосу, умови для управи збіжжя, огородовини, овочів тут подібні як у північно-східній Німеччині й Польщі. Україна є в суто переважній части луговим краєм з лісовою областю на північнім заході, де середно-європейський ліс зустрічаєть ся з північно-європейським і з лісовими гірськими регіонами Карпат, Яйли й Кавказу. Дійсний степ займає тільки південну нешироку смугу чорноморського низу. З огляду на се, що Україна обіймає

південно-західну, кліматично найпригіднішу частину чорноземної полоси, має управа всяких рослин на Україні своє optimum на цілу східну Європу. Хліб, городнина, садовина всюди ту знаходять як найкращі умови розвитку, вино й деякі південні овочі гарно родять на півдні України. Томуж то і здавен-давня відграває Україна ролю (впрочім дотепер незавидну) житниці східної й південної Європи.

Каспія се область пустинного степу й штучного наводнення — вона стоїть цілком самостійно серед інших країв східної Європи.

Великороссія яко центральний край простору, де рослинно-географічні відносини впорядковані полосами, є доволі неоднотільна. Вона складається з куснів північно-європейської полоси мішаних лісів, уральсько-сибірської полоси і з північно-східного кусня лугової полоси. Подзолиста почва може дати добрі жнива хибань при старанній управі, чорнозем російської частини лугового простору є що правда сам по собі родючий, однак досить непригідний клімат і лиха управа землі спричинюють, особливо на Поволжю періодичні голодні роки. Садівництво має вигляди тільки на півдні від Москви й Симбірська.

Перейшовши тим робом при поділі Сходу Європи на самостійні краї всі фізично-географічні критерії: положення, будову, гидрографію, клімат і рістню, звернімо ся тепер коротенько до антропогеографічних відносин. Вся сума фізично-географічних предметів і явищ і кожне з них з осібна знаходять свій наконечний вислід в антропогеографічних відносинах. Загально думають, що гидрографічні, кліматичні, рослинно-географічні впливи найсильнійше відбили ся на антропогеографічній обличчю східної Європи. Та не мож перелічити ненавб то й інші фізично-географічні елементи зіставали ся в тім напрямі по заду. Зверну увагу хочби на географічне положення, з осібна до морей, на отсі невеличкі здавало ся різниці — дехто сказавби відтінки — в будові поземелля, на геологічний склад підлога і т. и.

У кождому разі висліди всіх тих впливів були величезні. Хоч як величезна „одноманітність царить по великих просторах східної Європи“, хоч внутрішні границі лягли широченними смугами між поодинокими краями Сходу Європи, хоч як інтензивні були споконвічні змагання до нівеляції по всіх усядах, то всетаки вікове співділання природи й історії витворило в позірно „безграницьний“ (у внутрі) східній Європі кілька самостійних, гарно

сформованих антропогеографічних одиниць. Отсі головні краї східної Європи, які я висше визначив, пристали теж доволі добре до великих антропогеографічних одиниць сего простору. Північна Россія се до нині простір фінсько-самоедських народів природи, zarazом терен старої, хоч до нині мало інтензивної, новгородсько-руської експльоатації й кольонізації, яка витворила окремі форми російської культури так етнографічної як матеріальної взагалі. Уралський край се теж домена фінських і туркських народів, котрі або ще остають у первісній стадії розвитку, або ледви з неї вийшовши підпали впливам новітньої вже та інтензивнітшої як на півночі великоруської кольонізації. Балтія лісами, болотами, озеровинами і ретязем наконечних морен дуже сильно відмежена від останка східної Європи, остала землею малих балтійських народів: Естів, Лотишів, Литовців, Білорусинів. Може й від часів Птолемея сидять вони в своїй убогій вітчизні, що їх незле захоронила від великих світових бурь. Заразом ту змогли найлегче увійти, закорінитись і перетравитись північно- й середно-європейські культурні впливи.

Україна, спеціально-ж її лугова й лісова полоса виховала український народ, що творить цілком самостійну й окремішну антропогеографічну одиницю в східній Європі. Антропольогічно стоять Україні серед інших народів східної Європи осібною — їх найблизші свояки сидять на балканському півострові. Етнологічне обличчя теж вказує на приналежність до балкано-карпатського культурного круга. В той сам напрям йдуть мовні споріднення. Головні політично-географічні черти українського народу характеризують його як народ, що сидів споконвіку на окраїні лісів і в сусідних лугах, що переходили поволи в степову полосу. Там він зріс і скріпив ся, щоби потім розширити свою територію здовж рік до берегів Чорного моря. Культурні впливи, що йшли тудою від середземноморського культурного круга, дали українському народови основи висшої культури й державне життя. Та близьке сусідство степів насильно спинило нормальний розвиток українського народу.

Напір степових народів ослабив українську державу й народ так сильно, що держава дуже вчасно впала і народ опинивсь на сильно звуженій території під кормигою сусідів. Що йно упадок сили кочевиків перед півторастоліттям зняв з українського народу постійне воєнне лихоліття й дозволив мирно відвоювати ціле північне задище Чорного моря. Добувши тим способом по довгих віках знов дуже пригідне географічне положення, почав

український народ саме тепер знов свій довгі віки перерваний розвиток.

Каспія се домена останків турсько-монгольських кочевиків, що довгі століття гуляли по степах східної Європи. Колись вони змогли її в цілості завоювати — тепер вони нидіють, повільно стаючи погноєм чужої культури.

Великороссія се колишня окраїна східного Славянства. Та не було ту так небезпечних безпосередних сусідів як на Україні. Два племена, може й не східнославянські, змогли тому дуже легко кольонізувати й славянщити сі первісно фінські землі. Тим робом виріс ту найбільший між славянськими великоруський народ. Яко кольоніальний, мішаної крові нарід могли Велико-росси сотворити суцільнішу й міцнішу як Україні державу. До того вигідне центральне положення Великороссії з її лісами віддалювало й відмежовувало її від південно-східних степів, де були осередки кочевих народів і їх держав. Кочеве лихоліття, що в сути знищило старо-українську державність, що правда, діймаючо гнобило й Великороссію та всетаки наконечно скріпило її консолідацію. По скиненню татарського ярма само вже центральне положення заохочувало до експанзії на всі сторони, слабість сусідів сама запрошувала, постійний поступ кольонізації й русіфікації Фінів вирощував фізичну силу. „Збирання руських земель“ московськими великими князями й царями се вислід фізично-географічних елементів і витворених ними антропогеографічних відносин. Корисне центральне положення дало вбогому осередкови східної Європи на довгі часи рішучу перевагу над її природою багатішими окраїнами. Консеквентна забірність центра завоювала спершу Північ, давню кольонізаційну домену Новгороду, потім Уралію і Каспію (Казань, Астрахань, Сибір), вкінці Україну й Балтію. Так виріс центр східної Європи на центр найбільшої на землі суцільної державної території.

Державна одноцільність російської держави, що виросла довкола великоруського центрального краю східної Європи, не остала без визначного впливу на географічну науку. Сильна централізація і зв'язаний з нею, всюди присутній великоруський покіст так фасцінували західно-європейських географів, що східна Європа стала практично в їхнім понятті одним великим краєм а не комплексом країв, яким вона є в дійсности.¹⁾

¹⁾ Диви А. Hettner, Rußland II. A. Leipzig. 1916, де ся ідея одноцільности систематично переведена.

Та штучна одноцільність не може довго остоятись ані в дійснім життю ані в научній теорії. Окраїни східної Європи лиш так довго можуть оставати під неприродним впливом їх центра, доки природний розвиток не слобонить ся від штучних перепон та не піде своїм питомим шляхом. Вже протягом XIX-го віку, шо був на правду першим століттям, у якому вся східна Європа жила спільним політично-географічним і господарсько-географічним життям, почала щораз виразнійше зазначуватись неприродність зависимости цих окраїн від цього центра. Населенне Великороссії швидко росло й загушувалось, матеріяльна культура розвивалась дуже пиняво й незабаром центральний край східної Європи став не чим иншим як безоглядним експльоата-тором окраїн. Хоч у сих окраїнах поступ культури був теж повільний і центр у власнім політичнім інтересі його дуже видатно спинював, то все таки окраїни вже при кінці XIX. віку опинились у різкім противенстві до великоруського центра. Природна самостійність межових країв східно-європейського комплексу довела мимо всіх централістичних протимір до величезного розвитку автономістичних стремлєнь у господарськім, умово-культурнім і політичнім напрямі.

Отсі стремлєння, які на наших очах починають здійснюватись і то не тільки там, де вони зустрічають зівнішну поміч, але й там, де єї немає, приневолюють вже як останній аргумент географічну науку поставитись критично до дотеперішного *pre-fas* розуміння східної Європи як неділимої одиниці.

Східна Європа сеж такий сам комплекс самостійних країв як західна чи південна Європа. Кож-дий із східно-європейських країв мусить бути вва-жаний таксамо географічно самостійним як який небудь західно-південно- чи середно-європейський край.

Одним із цих самостійних країв східної Європи є Україна.